

3915

Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused III

Eesti kinnismuistised muinasaeegsed ja poolajaloolised

Sissejuhatuse kirjutand
prof. A. M. Tallgren

Kirjeldand

A. Karu, E. Lald, H. Laur, H. Moora, G. Nigul,
O. Parmas, M. Schmiehel, T. Vaas

~~4186~~

„ODAMEES“ / CARL SARAP / TARTU / MCMXXV

H. LAAKMANN, TARTUS

TRÜKIT 2000 EKSEMPL.

A-3915

1970

Käesoleva raamatu väljaandmise on algatand prof. A. M. Tallgren oma Eestis oleku ajal. Ka hiljemini on prof. Tallgren tihti nõuga olnud abiks ja lahkesti kirjutand sissejuhatava ülevaate kõigile töödele, mille eest raamatu kirjutajad talle palju tänu võlgnevad.

Kirjutajate poolt valiti raamatu toimetajaks H. Moora. Mis puutub sisu korraldusse, siis on ses suhtes olnud eeskujuks vastav ülevaade Rootsi liikumata muinasjäänuseist, O. Almgreni: *Sveriges fasta fornlämnin-gar från hednatiden*, (teine trükk), Uppsala 1923. Raamatu kirjaviis on kokkuleppe tagajärg kirjutajate vahel. Keelelisest küljest tarvitseb veel seletust raamatu päälkirjaski tarvitset uus sõna muistis tähenduses muinasjäänus, prants. antiquité. Selle sõna tarvituselevõtt on tingit kõigepäält „muinasjäänuse“ liigpikkusest. Eriti liitsõnus nagu irdmuistis = lahtine muinasjäänus, kinnismuistis = kinnine, liikumata muinasjäänus, on uus sõna kohasem. Vana sõna „muinasjäänus“ ei ole mõeldud seega kõrvale heita, vaid uus on kavatsset ainult paralleelsena tarvitusele võtta, sest raamatus nagu käesolev, kus „muinasjäänus“ peagu igas teises reas esineb, ähvardab see üksinda juba lihtsalt ära kuluda.

Sisukord

	Lhk
Eessõna.	5
Sissejuhatuseks	9
I. Kiviaja asulad	18
II. Kalmed	
1. Maa-alused	27
2. Kivikalmed	36
3. Kääpad	51
III. Usulise eluga ühendusesolevad muistised	
1. Pühad puud ja hiied.	57
2. Pühad veed	60
3. Ohvrikivid	65
IV. Sõjalised muistised	
1. Muinaslinnad	74
2. Pelgupaigad.	97
V. Mitmesuguseist ebamääraseist muistiseist	103
VI. Kirjandust	109
Lisad	
I. Kohalikkude kinnismuististega tutvumisest ja nende kirjeldamisest	114
II. Lohkudega ohvrikivide nimestik Eestis	116
III. Muinasvarade kaitse säädus	118

Sissejuhatuseks

Kirjutand prof. A. M. Tallgren

Need allikad, mida esiajalooline muinasteadus oma uurimises tarvitab, on osalt lahtised muinasriistad või n. n. irdleiud, osalt liikumata ehk kinnised muinasjäänused. Mõlemaid uuritakse üksikult ja rühmade kaupa, et kätte saada seda, mis teatud alale, n. n. kultuurprovintsidele on tüübiline ja iseloomustav, mis sääl on rahvuslik. Rikas ja hästi läbi töötet materjaal võimaldab saada pildi rahva muistsest kultuurist, usust, kombeist, ühiskondlikust korrast, kokkupuutumisist naaber- ja kaugemate aladega. Muinasuurijale ei ole muinasjäänus siht, see on abinõu, nagu dokument on seda ajaloouurijale.

Päris iseäraline dokumentaalne väärtus on liikumata muinasjäänuseil. Nende abil selgitetakse ka maa kolonisatsiooni, ajaliselts kui ka topograafiliselt. Ja pääle kõigi teiste esiajalooliste allikate iseloomustavad need asustuse sotsiaalset seisukorda: kas see on nomadiseeriv, nõrk ja hajaline või rühmitund küladesse ja linnadesse suuremate ühiste ettevõtetega — kindlustustega, ühiste kaubanduslikkude, usuliste, riiklikkude huvidega.

Lahtised muinasriistad koondetakse muuseumitesse, kus uurija võib neist ülevaate saada ja nende üle valitseda. Liikumata muististega tutvumine aga eeldab häid pilte, plaane, kirjeldusi, mis mõistuse ja arusaamisega tehtud. See jälle eeldab selgusele jõudmist ülesannetest, aga enne kui võimalik selgusele jõuda, on tarvis materjaaliga umbkaudselt tutvuda. Arusaadav, et esimene muinasjäänuste kirjeldamise töö niiviisi tegelikult on tahtmatagi ligimäärane ja pääliskaudne. Esialgne materjaal selgitab siis üksikjooni ja võimaldab lõpuli registreerimise teaduse nõuetele vastaval kujul.

Eestis on juba XVIII aastasaja kodu-uurijad ja topograafia harastajad pöörnud tähelepanu erisugustele muinasjäänustele ja neid kirjeldand üksikuil juhtumusil kaunis hästi. Aga see töö oli päris juhuslik, mitte kavakindel. Palju hilisemast ajast on pärit esimene süstemaatiline Eesti muististe registreerimistöö. Mineva aastasaja 80-dail aastail säadis J a a n J u n g endale ülesandeks antikvaarilis-topograafiliselt läbi uurida ja kirjeldada tervet eesti rahvuslikku ala. Et seda tegelikult läbi viia, valis ta sama süsteemi, mis oli Soomes tarvitusel ja millega ta oli tutvund osalt prof. J. R. Aspeliniga isiklikult kokku

puutudes, kui viimane 1880. aastal Eestis antikvaarilisel otstarbel reisis, osalt Soome Muinasajaurijate Seltsi ajakirjast: kirjeldamine sündis väiksemate alade, maakondade ja kihelkondade kaupa.

Soomeski oli töö organiseerit võõra eeskujuga järele. Rootsist 1860. aastail välja töötet süsteemi oli Aspelin tarviliste muudatustega Soome üle toond. Mõlemal maal oli töö korraldajaks antikvaariline selts. Siht oli kolmesugune: korjata materjaali teaduslike järelduste ja uurimiste tegemiseks, äratada rahva seas lugupidamist endisaja mälestusmärkide vastu ja kolmandaks võimaldada nende alleshoitudumist¹⁾. Soomes taheti neid sihte võimalikult suurel määral saavutada ja iseäranis muinasteaduslikku valgustustööd teha. Nimes ja kirjeldused otsusteti trükis avaldada rahva keeles, et laiendada ja süvendada kohalise rahvastiku teadmisi nende kodupiirkonnas leiduvaist muinasjäänuseist. Sel viisil arvati ka kergemaks saavat uusi teateid varemini tundmata muistiseist muretseda.

Tegelikult sündis töö Soomes 1876. a. päale nõnda, et Muinasajaurijate Selts saatis igal suvel välja mõned stipendiaadid, pääasjalikult üliõpilased ja rahvakooliõpetajad, kes igauks määrat alal, harilikult ühes maakohas, registreerisid ja pildistasid muinasjäänuseid. Antud instruksiooni järele pidi igas aruandes olema 1) alguses lühike maadeteaduslik ülevaade kõnesolevast maakohast, siis 2) kihelkondade kaupa nimekirjad liikumata esiajaloolisist muistiseist, lõpuks 3) ajalooliste kinniste mälestusmärkide register: kirikud, mõisad, lahinguväljad ja nendesse puutuvad kohalikud muinasjutud. Kõik tuli võimalikult täpikäälsest kirjeldada, mitte ainult nimetada. Irdleiid ja kinnismuistised tuli kokku lepit märkidega kaardile tähendada.

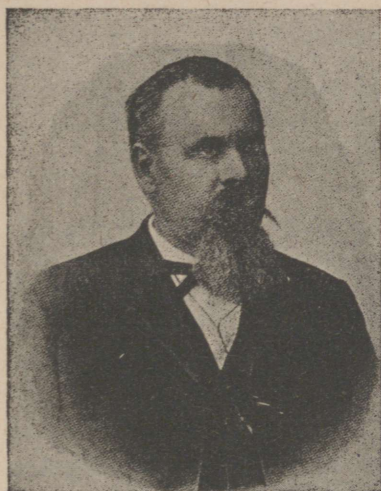
Muidugi said alguses tegelaste vilumatuse tõttu kirjeldused kauris puudulikud ega vasta praeguseile teaduslikele nõudeile. Siiski on sellest tööst olnud mitmeti väga suur kasu, ja sellel põhjeneb pärastine Soomesse puutuv arkeoloogiline uurimine. Hiljemini on sääli riigimuuseumi ametnikud stipendiaatide teateid kontrolleerind, plaane ja lõikeid valmistand ja sedaviisi võimaldand ülevaate kirjutamise Soome liikumata muinasjäänuseist teaduslikult, s. o. rühmade, mitte ainult topograafiliselt, või alade kaupa²⁾.

Kui Eestis Jung tööle algatuse andis, oli Soomes töö juba välja kujunenud ja vähemalt üks kolmandik sellest tehtud. Siin aga ei olnud abi ülikoolist ega antikvaarilisist seltsidest³⁾: neis keeleliselt ja

¹⁾ Muinasjäänuste kaitse oli muidugi tegelikult päris võimatu seni, kui neist polnud täielikku nimestikku ega teateid nende asupaikadest ja seisukorrast — ilma nende eeltingimusteta ei suuda neid päästa ükski säädus, olgu see ka kui hääl tahes.

²⁾ Suomen esihistoriallisest ja ajaltaan epämääräiset kiinteät muinaisjäänökset. Hels. 1918.

³⁾ Eesti arkeoloogilisil seltsidel, iseäranis Tartus asuval Õpetet Eesti Seltsil on küll suuri teened muuseumi materjaali korjamises ja avaldamises. Iseäranis on prof. R. Hausmann selles suhtes palju teind. Kuid mis puutub liikumata muinasjäänuste registreerimisse, mis nõudis süstemaatilist koostöötamist kohaliku rahvaga, siis peab üttema, et see töö jäi täitsa algamata ja tegemata siin nagu teisteski samasugustes seltsides. Kõige enam ses suhtes tegi vahest J. B. Holzmayer Saaremaal, aga temagi teated kinnismuistiseist on ainult juhuslikud.

Joon. 1. **Jaan Jung**

töö tagajärjena valmistusid varsti üksikute kihelkondade antikvaarilis-topograafilised kirjeldused, ja 1898. a. oli Jungil lõpuks võimalik trükiti avaldada oma „Muinasaja-teadus eestlaste maalt“ II, milles ilmusid Pärnu ja Viljandi maakondade antikvaarilised kirjeldused, s. o. peagu neljandiku Eesti kohta. Pärastpoole, päale Jungi surma (1900. a.), ilmus 1910. a. veel uus köide samast teosest, mis sisaldas kirjeldused end. Tallinna kubermangu muinasjäänuseist, päale Hiiumaa. Järele jäänd Jungi käsikirjades on kaunis valmid kirjeldused Tartu- ja Võrumaa kihelkonnist, ja materjaali saartegi kohta. Petersimaa maha arvat, läks siis Jungil korda lõpule viia enesele säetud töö: valmistada nimekiri ja kirjeldused kogu Eesti muinasjäänuseist. Manuskriptidena järele jäänd töö täiendamisele ja avaldamisele asus päale Jungi surma Eesti Kirjanduse Selts, iseäranis hra A. Thomsoni läbi palju materjaali juurde muretsedes, kuid töö jäi pooleli.

On loomulik, et Jungi nagu kõigi algajate töösse on jäänd palju vigu ja puudusi. Iseäranis segab neis dilettantism, koolituse puudus, ebatäpsed kirjeldused, mis ei võimalda kirjeldet muinasjäänusest arusaamist ja isegi topograafiliste teadaannete suhtes jääb soovida. Kõige tunduvam puudus on aga see, et plaanid ja lõiked mõne erandiga täitsa puuduvad. Kõnesolev materjaal on seega ainult relatiivse väärtusega uurijale, kes tahab saada ülevaadet Eesti muinasjäänuseist. Aga see on siiski ainukene materjaal, mis siiamani on olnud olemas, ja see ei ole ainult mälestussambaks oma korraldajale, tema idealismile, energiale ja töö tagajärgedele, see on ka põhjaks, millele uurimise suhtes võib edasi ehitada.

Oli seega loomulik, et kui juba eesti ülikool hakkas 1921. a. korraldama Eesti muinasteaduslikku uurimist, milleks muidugi alikate tundmaõppimine ja registreerimine oli esimene asi, siis liiku-

mata muinasjäänuste suhtes võeti aluseks Jungi korjat materjaal. Üliõpilased töötasid talve jooksul arkeoloogia praktilisel harjutusel ühe määrat kihelkonna antikvaarilised ained, muuseumites asuvad lahtised leiud, Jungi või teiste kirjalikud aruanded jne. läbi ja tähendasid esialgselt, nii palju kui see aruannetest selgus, kõik kaardile, liikide ja rühmade kaupa kui ka kronoloogiliselt. Riigi toetusel on üliõpilased siis suviti antikvaariliselt läbi uurind sama või mõne teise kihelkonna, kontrollerides kõik varemad teated, korjates riistu, kartografeerides, valmistades plaane ja lõikeid eelkänd tehnilis-kartograafilise ettevalmistuse järgi jne. Ülepää on töö sel kujul tehtud 91 kihelkonnas, Eesti 106 kihelkonnast. Suuremalt osalt on nii koondund materjaal hää ja pakub õige palju uut. Hulgas on küll mõni kaunis nõrk kirjeldus, isegi niisugune, et töö peab uuesti tehtama. Sarnaseid kirjeldusi on vähemalt 8.

Juuresolev kaart (joon. 2) näitab meile piltlikult Eesti antikvaarilis-topograafilise kirjeldamise praeguse seisukorra. Sellele on eraldi märgit alad (ristloodis joontega), mis Jung kirjeldand ja avaldand omas teoses, eraldi (püstloodis joontega) suviste stipendiaatide-üliõpilaste kirjeldet kihelkonnad¹⁾.

Mainisin, et meie teadmised on nende aruannete läbi tublisti kasvand. Alles nüüd on võimalik nii hästi saada kui anda ülevaade maa liikumata muinasjäänuseist. See on aga maksev ainult esiajalooliste muinasjäänuste suhtes. Teisiti kui varem, on uuel kirjeldamisel ajaloolised mälestusmärgid arvesse võetud ainult nii palju, kui need

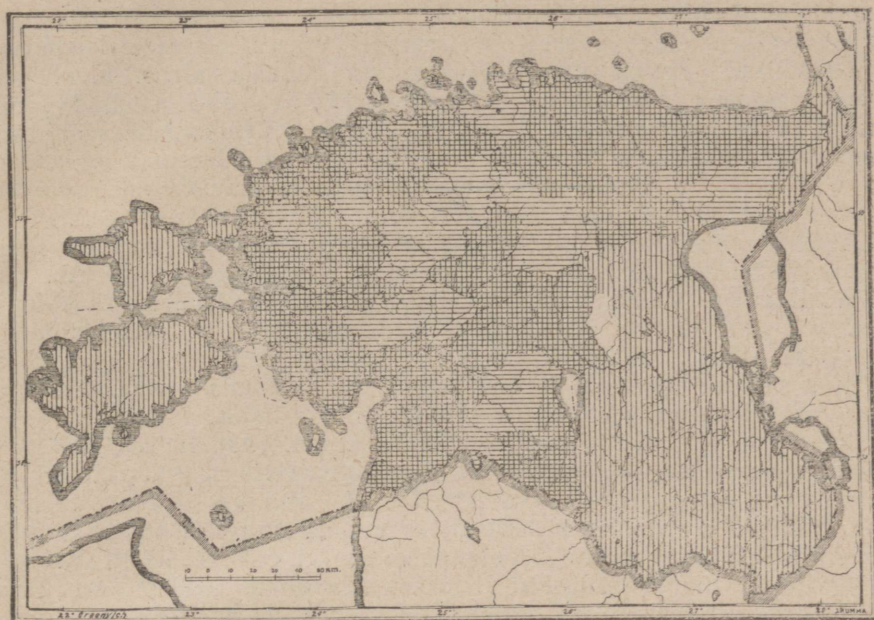
¹⁾ Eriaastail on järgmised kihelkonnad üliõpilaste poolt riigi stipendiumi toetusel ja nimelt järgmiste isikute poolt kirjeldet ning kirjeldused kaartide ja plaanidega Ülik. Arkeol. Kabinetis olemas:

1921. aastal: *Tartumaal*: Kambja, Otepää (E. Labi), Kodavere, Maarja-Magdaleena, (A. Tiitsmaa), Laiuse, Torma (H. Moora), Nõo, Puhja (A. Riisberg), Rõngu, Sangaste (M. Kirschbaum), Tartu-Maarja, Võnnu (A. Karu), Palamuse, Äksi (A. Jürgens); *Läänemaal*: Hanila, Karuse, Varbla (S. Pruden); *Viljandimaal*: Kolga-Jaani (A. Anni); *Võrumaal*: Kanepi (V. Raid). Kokku 19 kihelkonda.

1922. aastal: *Saaremaal*: Anseküla, Jaani, Jamaja (H. Laur), Kaarma, Karja (F. Leinbock), Kihelkonna (H. Moora), Kärla, Mustjala (T. Vaas), Muhu, Põide (A. Tiitsmaa), Püha, Valjala (A. Karu); *Pärnumaal*: Audru, Tõstamaa (S. Seeman), Karksi (A. Johanson); *Võrumaal*: Karula, Rõuge (A. Suik), Põlva, Röpina (O. Urgart), Vastseliina (T. Karopun); *Petserimaal*: Irboska (M. Schmiedehelm), Lobodka, Petseri (O. Parmas), Pankoviitsa (A. Suik); *Harjumaal*: Hageri (R. Tamme), Keila (G. Nigul); *Virumaal*: Haljala, Kadrina (M. Lepik), Lüganeu (M. Liiv), Vaivara (E. Simeson), Viru-Nigula (H. Määr). Kokku 31 kihelkonda.

1923. aastal: *Läänemaal*: Lihula, Martna (F. Leinbock), Miikkli, Hanila, Karuse, Varbla (T. Karopun), Kullamaa, Vigala (A. Tiitsmaa), Ridala (A. Karu), Vormsi (M. Schmiedehelm); *Hiiumaal*: Emaste, Reigi (E. Laid), Keina, Pühalepa (T. Vaas); *Pärnumaal*: Häädemeeste, Pärnu (O. Parmas), Saarde (R. Indreko); *Harjumaal*: Jaani (A. Karu), Madise, Risti (G. Nigul); *Viljandimaal*: Suure-Jaani, Pilistvere, Põltsamaa (E. Markus ja H. Allik), Tarvastu (O. Laid); *Tartumaal*: Rannu (O. Laid); *Võrumaal*: Urvaste (O. Urgart). Kokku 26 kihelkonda.

1924. aastal: *Järvamaal*: Ambla (O. Stamm), Anna (O. Parmas), Türi (R. Indreko); *Virumaal*: Narvatagune (O. Parmas), Rakvere (V. Mägiste), Jaagupi (O. Liiv), Jõhvi (E. Tender), Väike-Maarja, Simuna (A. Soom); *Läänemaal*: Märjamaa (A. Tiitsmaa), Noarootsi (M. Schmiedehelm); *Viljandimaal*: Kõpu (A. Tiitsmaa); *Harjumaal*: Jüri (V. Mägiste), Jõeletme (R. Indreko); *Valgamaal*: Valga, Helme (A. Suik), Hargla (O. Liiv); *Pärnumaal*: Tori (E. Laid). Kokku 18 kihelkonda.

Joonist. R. Indreko

Joon. 2 Eesti antikvaarilis-topograafiline kirjeldamine 1924. a. lõpuks

Ristloodis joonestet kihelkondade muinasjäänused on J. Jung avaldand, püstloodis viirutet ala on üliõpilaste poolt 1921—1924. a. kirjeldet.

suudavad esiajaloolisi aegu valgustada: külakalmed ehk ajaloolised poolpaganalised surnuaiad, ohvrikivid, hiied jne., mille tarvitamine ulatub või võib ulatuda tagasi muinasaega. Kõrvale on jäetud lossid, kloostrid, ajaloolised lahinguväljad ja muud muistised, mis pärit ajaloolisest ajast. See on kodu-uurimise, mitte esiajaloolise teaduse asi.

*

Esiajalooline ehk muinasaeg jaguneb 3 suurde järku :

I. **kiviaeg** — aeg maa asustamisest inimese poolt kuni umb. teise aastatuhande keskpaigani e. Kr.

II. **pronksiaeg** — 1500.—500. a. e. Kr.

III. **rauaaeg** — 500. e. Kr. — 1200. p. Kr. Rauaaeg jaguneb omakorda 4 järku :

Eelkristlik (ka eelrooma) rauaaeg (500. e. Kr. — Krist. sünd.).

Vanem (ka varem) ehk rooma rauaaeg (Kr. s. — 400. p. Kr.).

Keskmine rauaaeg, ka rahvasterändamisaeg (400. kuni 800. p. Kr.).

Noorem (ka hilisem) rauaaeg (800.—1200. p. Kr.) sellega lõpeb muinasaeg ja algab n. n. ajalooline aeg. Kõige rohkem

on mälestusmärke säilund kiviajast, vanemast ja nooremast rauaajast. Kehv on keskmine rauaage ja iseäranis vaesed on meie teadmised pronksiajast. Peagu ilma leidudeta on rauaaja algus, n. n. eelrooma rauaage (500.—0. e. Kr.). — Kiviajal olid metallid tundmata ja riistad valmisteti kivist ja kondist. Leiukohtadeks on pääasjaliselt asulad vete randadel (vt. päät. I); haruldasemad on hauad, mis nähtavasti olid maa-alused, ühe inimese laiphauad, umb. samasugused nagu praegu, ilma märkideta maa pääl (vt. päät. II:1a.). Teisi liikumata muistiseid kiviajast ei tunta Eestist. — Pronksiajast ei tunta Eestist asulaid, vaid ainult haudu ja niisuguseidki väga vähe (vt. päät. II:2a). — Varemast rauaajast on pärit suured kivikalmistud (vt. päät. II:2b) vahest osa linnamägedest (n. n. maanäinlannad, vt. päät. IV:1). Võimalik, et ka osa ohvrikividest (vt. päät. III:3) ulatub sellesse aega. — Suurim jagu Eesti liikumata muinasjäänuseist on aga hilisemast rauaajast: muinaslannad (vt. päät. IV:1), kääpad (vt. päät. II:3), osa kivikalmistuist (vt. päät. II:2c), osa maa-aluseist kalmedest (vt. päät. II:1c), osa ohvrikividest (vt. päät. III:3), vahest osa pelgupaikadest (vt. päät. IV:2). Muidugi jatku esiajalooline traditsioon ajaloolise aja rahvalikes muinasjäänuseis: külakalmistuist, ohvrikives, allikais, hiites ja pelgupaikades (vt. päät. II:1d, III ja IV:2).

Teisist muinasjäänuseist ei maksa siin enam kõnelda, eri kirjutajad esitavad eespool eri rühmad kõigi üksikasjadega. Siin mainitagu ainult, et meie teated on veel siiski mitmeti puudulikud. Iga rühma kohta oleks veel uusi teateid tarvis, ja üks selle raamatu ülesandeist on muidugi uute teadete saamine. Seks otstarbeks oleks kohane avaldada nimekirjad mõnest teatud muinasjäänuste rühmast, et siis asjaharrastajad vahest võiksid saata täiendusi. Kiviaja asulate kohta see tarvilik pole, sest et neist märke maa pääl ei ole, ja nende konstateerimine on võimalik ainult leidude abil. Sama on maksev maa-aluste kalmede kohta. Nimekirja kivikalmedest ei ole põhjust avaldada, sest et sarnaseid muistiseid on raske mitte-eriteadlasel leida; rahvas nimetab ju erisuguseid ja eriaegseid kalmistuist ühiste nimega

„kabelimägedeks“, „kiriku-kohtadeks“, „kalmumägedeks“ jne. — Kääbastest, mis asuvad Tartu-, Võru- ja Petserimaal, ilmub nimekiri E. Kirjanduse Seltsi väljaandeis „Tartumaa“ ja „Võru- ning „Petserimaa“. Muinaslannadest on üksikasjaline kirjeldus täieliku nimekirjaga eriraamatuna ilmund¹⁾. Ohvrikividest lohukudega antakse eespool

O. Almgreni järgi

Joon. 3. Kohtunikkude ring rootsis

¹⁾ Vt. lhk. 109 kirjanduse loetus nr. 7.

lilas II. loetus. Kahjuks ei saa seda teha allikate, hiite, ohvripuude ja harilikkude ohvrikivide kohta, sest et kokkuvõtet veel pole tehtud, ja et palju tähtsat materjaali säilib m. s. dr. J. Hurt'i kogudes Helsingis, ja neid ei ole selles suhtes veel ära kasutat.

Kuid võib olla leidub siin niisuguseidki liikumata esiajaloolisi muinasjäänuseid, mida veel ei tunta. Sarnased võiksid olla järgmised: N. n. kohtunikude ringid, s. o. kohtu istangukohad vabas looduses, milles kohtunikudele ja rahva usaldusmeestele, kes olid kutsut kohtu istanguist osa võtma, olid suured kivid asetet istmeiks ringi kuhugile soosaarele või mäele, ja missuguseid paganausu aja lõpul tarviteti näit. Rootsis ja Soomes (vt. joon. 3). Kaljujoonistused ja -maalid esiajaloolisest ajast, s. o. kivide sisse raiut või punavärviga tehtud pildid inimesist, loomist või pühist märkidest (üldised näit. Skandinaavia kivijärg ja pronksiajal; tulevad, kuigi harvalt, ette Soomes ja Aunuskeski). Neil on õige suur teaduslik väärtus. N. n. ryssänunit, „venelaste ahjud“, nähtavasti vanad kalakuivatamise ahjud rannikul mere või mõne järve ligidal. Niisuguseid tuntakse Soomest (joon. 4), kus neid arvatakse vanadele eestlastele kuulund, või jälle mõnest sõjaväe laagrist järele jäänd olevat. Ei ole ka võimatu, et meie läänerannikul oleks vanu rootsi viikingite haudu kõrgeina künkaina ehk kääbastena või jälle maapinnale kividest laotud kujudena nagu kolmnurkadena, laevakujudena, püstiseisvaina sambaina. Rootsi vanad muinasjutud räägivad, et koguni üks rootsi kuningas olla Eesti läänerannikule maetud umb. 1300 a. tagasi, kohale kus ta langes eestlaste poolt surmatuna¹).

Iseenesest on mõistetav, et on olemas palju mälestusmärke ka ajaloolisest ajast, varemeid, maa-aluseid käike, lahinguplatse ja teisi, millel mingit ühendust esiajaloolise ajaga ei ole. Nende kirjeldamine jääb siit välja.

Liikumata muistised on rahvale ja kohalikele elanikele väga armsad, sest nende ümber keerlevad rahva mälestused ja fantaasia, ja need on tihti mõjund isegi kunstnikesse, romantikuisse. Aga puhtteaduslikultki on need dokumentideks, ilma milleta meie oma maa ajaloo kaugele ei saa. Igalt seisukohalt on selle tõttu nende kaitsmine eluküsimuseks, ja tihti masendab meelt, kui nende saatusega tutvuda ja seda hädaohtu konstateerida, milles need praegu on, ja näha, kuidas hävib see allikate materjaal, mis suudaks Eesti ajaloo umbes 4000 aastat viia kaugemale minevikku, kui seda tunneme ainult kirjalikkude dokumentide läbi.

Mainitagu siin mõned näited sellest, kuidas Eestis viimaseil aegadel on muinasmälestusmärke hävitet. Tartumaal Avinurme kihelkonnas on muinaslinn „Ummumägi“, mis on omal ajal olnud toreda ja hästi alalhoidund ehitusega. Linn on veel seetõttu huvitav, et selles on säilund päris haruldane puust raketega kaev, missugust kustki mujalt pole teada. Vene ajal on politsei mäge kaitsnud. Nüüd on aga kogu ümbrus mäest hakand kruusa vedama ja mäe seevõrra hävitand,

¹) Vt. Schmissen, J., Über König Yngvars Zug nach Estland. . . Archiv f. die Geschichte Liv-, Esth- u. Curlands IV lhk. 146.

et sellest enam mingit ettekujutust ei saa. Kõik võimalikud muistse kultuuri mälestused on siin jäädavalt hävind. — Võiks üle kogu Eesti tuua nimestiku kümneist suurist kalmistuist, mis näit. Jungi korjat teadete järgi ja veel hiljemini aasta 10—20-ne eest on olnud olemas, sisaldades vahest ainukesti teateid ja rohket valgustusmaterjaali mõneski tumedas küsimuses kodumaa ajaloo kohta — kuid nüüd kontrollleerimisel on leitud neist ainult mälestus järgi, rahvas on omas teadmatuses need hävitand. Kui palju teateid kalmede ja muude muististe hävitamisest ainult lähemas minevikus ülikooli stipendiaadid, kes nüüd mõne aasta jooksul muistiseid kirjeldand, on pidand kuulma, sellest saab aimu, kui näit. ühe trükis avaldet maakonna, Saaremaa ja Muhu muinasjäänuste kirjeldusi lugeda, sääl on neid igast kihelkonnast (vt. näit. mainit raamatus lhk. 17, 19, 22, 116, 122 jne. jne.). Saaremaal on kohati olnud mehi, nagu „Ussi Peeter“ Kaarmal, kes mitmes kihelkonnas on olnud kuulsad oma „kullaotsimiste“ ja muististe rüüstamisega. Mitmed suuremad ja tuttavamad kalmistud on sääl niisuguste varandusteotsijate poolt hävitet. On just viimastel aastatel ette tulnud (näit. Valjalas 1921, 1922), et sääl, kus teaduslik kaevamine jäänd pooleli, kohalik rahvas uudishimus ja kullalootuses on hävitand järelolevad kalmed. — Joon. 65 kujutab üht Eesti toredamaid muinaslinna Virumaal Padas. Pildil on näha, kuidas üks nurk on valge — see on lahtine liiv, siit on linnamäge hakat ära vedama, selle külje algupärane kuju on hävitet, vall ja osa linna pindagi ühes kultuurjäänuseid sisaldava kihiga on alla varisend ja hävind. Linna hävitetakse, kuigi see asab riigimaal ja selle kaitse oleks ilma erisäadusetagi võimalik. — Samasuguseid näiteid võiks tuua igalt poolt üle Eesti. Iseäranis halb on lugu ses suhtes Petserimaal, kus kalmed pole kividest vaid mullast ja kus seega kaevamine ja hävitamine ei nõua suurt vaeva. Sääl on mitmel pool põldudes näha suurte kalmistute jäänuseid, siin-sääl mõne kiviringi jäänus, kuna veel mõne aasta eest samas kohas oli kümneid terveid kääpauid. Meie muinasjäänused on juba niisuguse seisukorrani jõudnud, et teaduslikuks uurimiseks tuleb mõnd vähegi tervet otsida, seepärast tuleks väga rutata neile kaitse korraldamisega, nagu seda teistes kultuurriikides ammu tehtud.

Liikumata muinasjäänuste kaitse mujal, välismail on eri maades teostet eri viisil. Põhja-Euroopas, kus ajalooline aeg väga hilja algab ja kus seepärast esiajaloolist aega valgustavate allikate väärtus on iseäranis suur ja tunduv, on mälestusmärkide kaitsmisele pöördud kõige suuremat tähelepanu. Sääl on muinasjäänused sääduse läbi tunnustet rahvuslikuks varanduseks, mida kaitstakse samal viisil nagu muud üldist rahva varandust. On keeldud kinniste muinasjäänuste hävitamine, muutmine ja rikkumine ilma iseäralise riikliku muinasvalitsuse loata. Kui maaomanik põllu- või ehitustööl puutub kokku vana kalmega, asulaga või muu kohaga, kus muinasasju hakkab ilmuma, siis peab ta sellest teatama asjaomasele ametvõimule, kes siis saadab uurija kohale; alles siis jätkatakse tööd, kuid valitsus tasub omanikule töö viivitamise läbi võimalikul korral sündind kahju. Päril teaduslikke kaevamisi ükski asjaarmastaja ei tohi ette võtta, vaid ainult

A. M. Tallgreni järgi

Joon. 4. N. n. „venelaste ahi“ Soomes

saades aru sellest, millest õieti on küsimus. Muinasjäänused on ju nii palju rohkem kui lihtsad matusekohad või asulad või linnamäed või ainult põld, mis annab raha. Need on Eesti vaba mineviku tähtsaimad valgustajad, nende abil — ega mitte ilma — vallutame tagasi maa mineviku äärjooned 4000—5000 a. jooksul. Ja siis näeme, et meie oleme olnud ja eland ja saame julgust ka edasi iseseisvalt elada.

Kuid ka sarnase meeoleolu moodustumisest ei ole küllalt. On veel tarvis, et kõige laiemail ringkonnil oleks teadmisi muinasjäänuste välimusest ja iseloomust, et ka kõige parema tahtmise juures teadmatuse pärast ei hävitetaks muinasvarasid. Sarnaste teadete soetamiseks on käesolev raamat kirjutet ja avaldet. Eesti üliõpilased on selgelt ja lühidalt esitand kirjeldusis, piltides ja kaartides rühmade kaupa seda, mida nüüd tuntakse maa esiajaloolisist liikumata muinasjäänuseist.

see, kel seks on muinasvalitsuse volitus, sest kaevajal peab olema asjatundmist, et ta suudaks muinasjäänusest välja lugeda kõike, mida see pakub maa mineviku valgustamiseks. Sest tähtis ei ole riistade ja varanduse otsimine, vaid teadete saamine maa ja selle elanikkude muistsest elust.

Eestiski on samasugune säädus juba Riigikogu poolt vastu võetud (vt. selle raamatu lisa III) ja tuleks nüüd selle kohaselt loodavad korraldused kiiresti teostada, siis oleks mingi põhi olemas meie muististe säilumisele.

Kuid ainuüksi säädusest ei jätku. Tarvis on veel, et üldine arvamine austaks säädust,

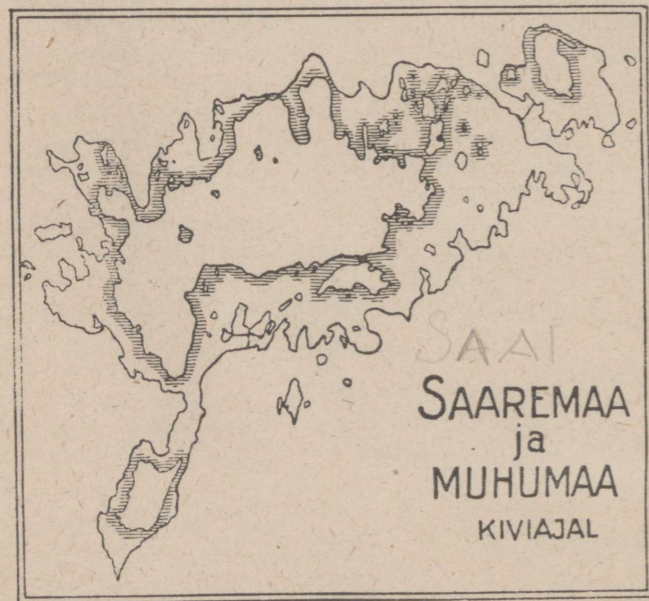
Kivi

I. Kiviaja asulad

Kirjutand Harri Moora

Mei

Meie maa elanikkude esiajaloolisist asulaist või elamiskohtadest on väga vähe mälestusmärke meie päevini alal hoidund, välja arvat ühest ja nimelt kõige kaugemast ajajärgust, kiviajast. See ei ole, nagu eelpool näeme imelik, sest hilisemal ajajärkul, mil juba metallist tööriistu valmisteti, oli inimesele meie maal tuntud üldiselt juba põllu-

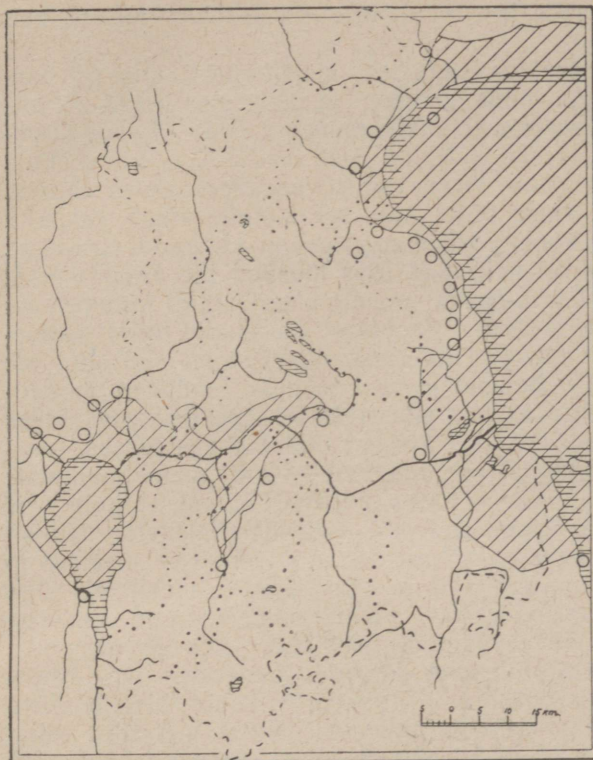
Joon. 5. Saaremaa ja Muhu kiviajal

Kiviaegne merekallas on joonestet. Mõlemad saared olid alles hulga väiksemad ja nende ümber oli terve rida väikseid saarekesi.

põlde, osalt ka päris praeguste asulate, külade kohal. Aastasadu ja -tuhandeidki kestnud maaharimine on seega suurimalt osalt endisaegade asulate jäänused täiesti hävitand või jälle on praegused külad endiste asemel endi alla matnud, seepärast võib põlluharimisest elavate inimeste asulaist ainult harukordadel midagi olla säilund¹⁾.

Meie kodumaa kõige vanemad, s. o. kiviaja elanikud elasid ainult kalastusest ja jahist, põlluhari-

¹⁾ Eespool osades „Muinaslinnad“ ja „Mitmesuguseist ebamäärasteist muistiseist“ puudutetakse mõnd rauaaja asulajäänust.

Joon. 6. Virtsjärve ja Peipsi levimine kiviajal

Kiviajal vee all olnud ala on põiki joonestet, tähtsamad kiviaja leiukohad on märgit rõngakestega.

kruusased alad jäeti hiljemini kui mitteviljakad maha ja seetõttu on just need vanemad mälestusmärgid inimeste eluasemetest meie päevini kõige suuremal hulgal säilunud. Tihti on küll iseäranis hilisemal ajal kiviaegsed eluasemedki künni ja harimise alla võetud ja tuleb praegustest põldudest nende jäänuseid nähtavale, aga ikka ainult kõrgemaist liivaseist või kruusaseist põldudest.

Päale kohase aluspõhja oli kiviaja elanikule, nagu juba tähendeti, vee lähedus määrav elukoha valikul ja seepärast leidub toleaja asulate jäänuseid väga sagedasti järvede, lahtede ja jõgede lähedusest või siis jälle rabade, niiskete niitude ja madalikkude äärtelt. Aastatuhandete jooksul, mis kiviajast meie päevini möödunud, on nimelt enamais kohtades sündind tunduvald muudatusi meie maa ja vete vahekordades; kohati, kus kiviajal lainetas järv või laht, on nüüd järgi ainult raba või heinamaa, teised kohad, mis kiviajal olid kuivaks maaks, on nüüd jälle sagedasti vee all või osalt äraagi uhit. Seepärast inimese asukohad, mis kiviajal olid vee läheduses, ei tarvitse nüüd enam igakord vete ääres olla, küll aga on niisugusel korral järgi tunnuseid

mist nad veel ei tunnud, ja kuigi viimane vahest kiviaja lõpu-poolle osalt juba võis saada tuttavaks, etendas see inimese elatamises kõrvalisemat osa, ümber midagi selletaolist, nagu praegusel ajal aiapidamine. Seega ei olnud inimesel tähtis elada viljakal mullasel maal, vaid pääasi oli elukoha valikul kalapüügiks kohase vee lähedus, metsa oli ju muiste igalpool. Vete lähedal aga valiti eluasemeiks harilikult mitte mullaseid maa-alasid, vaid liivaseid või kruusaseid, mis olid toleaja põrandata eluhooneile loomulikult kuivemaks ja soojemaks aluseks ja ka muidu igapidi meeldivamaks asukohaks algeliste kalastajate ja metsastajate asulaile. Liivased ja

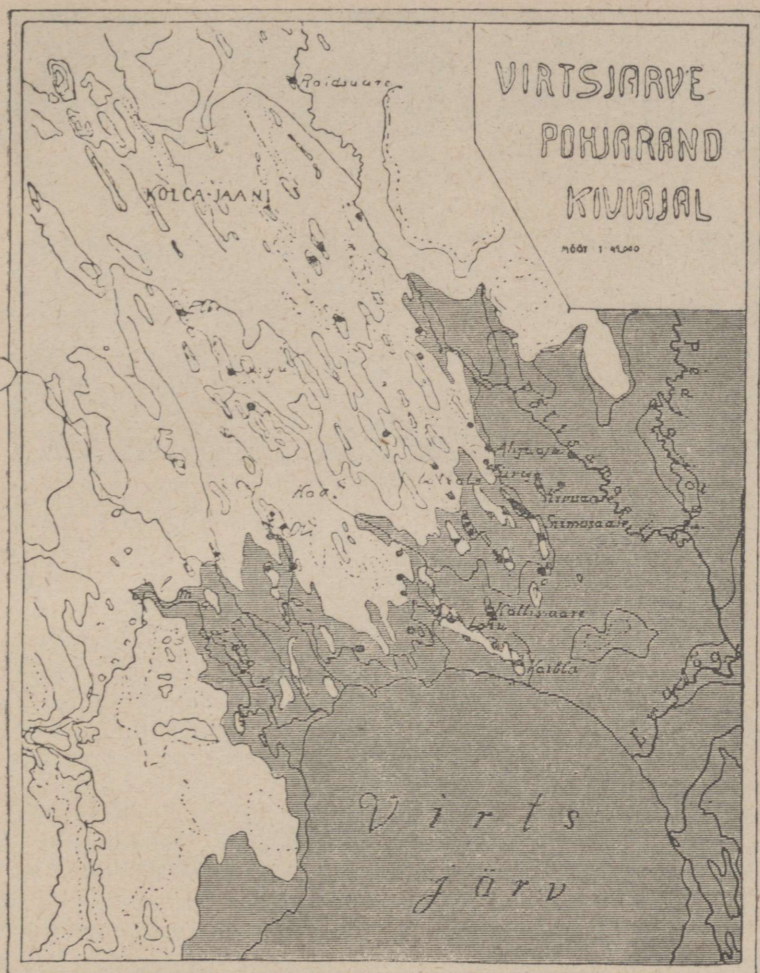
rabade, niiskete heinamaade jne. naol vete olemasolust muiste neis kohtades.

Meie peame siis, kõneldes kaugetest ajajärkudest, eriti nii kauget kui seda on kiviaeg, võtma arvesse, et meie maa kaart oli siis mitmeti teissugune, kui see esineb meile praegu. Pääle järvede kinnikasvamiste, jõgede teisalenihkumiste, on Eesti randjooned eriti seetõttu muutund, et meie maa juba väga vanust aegadest alates tõuseb. Maatõus ei ole igalpool sama kiire, vaid see sünnib kõige rutemini Eesti loodeosas (Baltiski kohal), kõige aeglasemini kagupool (Irboska). Samal ajal kui meie maa on näit. loodeosas tõusnud üle 40-ne meetri, on selle tõus keskosas (Pärnu-Narva joonel) olnud ainult kümme-kond meetrit ja kaguosas veel vähem. Seepärast on suured osad Lääne-maast, aga ka Saare-, Muhu- ja Hiiumaast, mis kiviajal olid alles vee all, hiljemini merest välja tõusnud ja neid maaosi tunduvalt suurendand (vt. joon. 5). Kiviaja asulate jäänuseid leitakse neis maaosades loomulikult ainult neilt aladelt, mis kiviajal olid kuivaks maaks.

Sama maatõusu tagajärjel on muutund ka eriti meie suuremate sisejärvede piirid. Maa suurema tõusu tõttu põhjapool, valgub neis nimelt vesi lõunapoole, tungides endistele kuivadele aladele. Nii on Peipsi järv nihkund lõunapoole, vabastades põhjapoolseid kaldaid ja tungides Pihkva järve kallastest välja ja eriti ka mööda Veliikaja jõe ülespoole nihkudes (vt. joon. 6). Samuti on Virtsjärv nihkund tublisti lõunapoole, tungides säälpool kallastest välja ja ülespoole mööda Väikest-Emajõge. Mõlemate järvede lõunaosast on, Peipsi ääres Mehikoormast, Virtsjärve ääres Tarvastust leitud kiviaja riistu vee alt järve liivast. Nähtavasti on mõlemad järved kallastest välja-tungides üle ujutand endiseid kiviaja elukohti. Põhjapool on aga kiviaegsete asulate kohad jäänud veest eemale ja säält leitakse nende jäänuseid kui ka muid kiviaja leide praegustest järvedest teatud kaugusel, mis vastab just toleaja järve levimisele (vt. joon. 6).

Iseäranis huvitav on kiviaja randjoone ja sama aja leidude vahekord Virtsjärve põhjarannikul Kolga-Jaani kihelkonnas (vt. joon. 7). Virtsjärv ulatus kaunis palju põhjapoole ja moodustas siin terve hulga neemi ja saarekesi. Vesi nende vahel oli madal, samuti nagu näit. Saaremaa toleaja randades ja seepärast olid need väga kohaseks kalapüügi-aladeks meie maa algelisele elanikule ja meie saame aru, miks ta just neid ja teisi niisuguseid kohti iseäranis soosis oma elukohade valikul. Seepärast on ka Virtsjärve põhjarannikul, Kolga-Jaani kihelkonnas väga palju jäänuseid kiviaja inimese elukohtadest. Huvitav on, et ka lahtised leiud, s. o. üksikud kiviriistad jne. niihästi Saaremaalt, kui eriti Kolga-Jaanist on saadud kiviaja randadelt ja saartelt (vt. joon. 7), mis meie päevil põhjapool Virtsjärve näit. on kõrgemad kruusaseljandikud keset niiskeid heinamaid.

Kiviaja elanik ei olnud nagu hiljemate aegade põlluharija inimene, oma maa ja asukohaga seotud, vaid tema kodukoht oli säält, kus loodus pakkus paremaid saagitingimusi. Seepärast oli tema ka rändaja, kes ühest paigast teise liikus selle järgi, kust enam saaki oli loota, muutes omi asukohti osalt aastaegade järgi: ta elas näit. tal-

A. Anni joonist. järgi

Joon. 7. Virtsjärve põhjarannik kiviajal

Kaardilt on näha, kuidas Virtsjärve vesi tol ajal ulatus palju kaugemale põhjapoole kui nüüd, kuidas rannas oli palju neemi ja saari, millelt kiviaja leiud (mustad märgid) on saadud.

vel ühes kohas, läks suveks kuhugi mujale, talveks võis aga tulla jälle tagasi samasse paika, kui elu- ja saagiolud olid kohased. Enne kõike just selle rändava eluviisi tõttu ei olnud tema elamu, eluhoone mõni suur ja rasket vaeva ning hulka materjaali nõudev kindel ehitus, vaid kerge ja liikuv telgitaoline püstkoda (vt. joon. 8). See tehti tavalisest püramiiditaoliselt hakki asetet puist või lattidest, mis siis mätastega, puukoorega või loomanahkadega kaeti, nagu seda meie

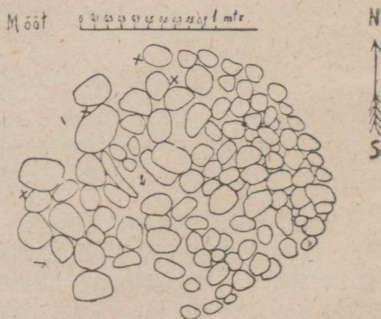
S. Pälsi järgi

Joon. 8. Kiviaja küla

Pilt on tehtud Soomes teaduslike uurimiste andmete põhjal, kuid on maksev meilgi, kuna meil valitses sama kultuur ja elas arvatavasti sama sugu rahvaski.

päevini teevad laplased ja muud põhjapoolsed rahvad. Selle koja põrandaks oli kas loomulik liivane või kruusane maapind või kaeveti koja alus välja, nõnda et põrandaks oli siis augu põhi. Kojas keskel, vahel ka ühelt pool küljes asus eriti talvel leeas, kuna suvel tuld toiduvalmistamiseks jne. tehti arvatavasti väljas. Leease tehti harilikult lihtsalt teineteise kõrvale asetet, tavaliselt umb. pääsuuruseist kividest (vt. joon. 9), või siis tuleb ette niisuguseidki, kus suuremad kivid on asetet äärele umb. poolringi (joon. 10). Ja nii oligi valmis kogu ehitus, mida kiviaja inimene tarvitses. Elamuid oli harilikult terve rühm lähestiku, moodustades midagi külataolist (joon. 8). Sarnases külas asus arvatavasti teatud sugukond, kel päämeheks ühine vanem.

Esitelt pilti kiviaja asulaist on võidud saada ainult suure hulga teaduslike kaevamiste ja tähelepanekute ning võrdluste abil. Harilikult esinevad neile, kes satuvad leidma kiviaegse asula jäänuseid, need palju segasemal, isegi mittemidagi ütleva kujul. Kiviaja inimene elades omas kojast pillas sinna maha ja kaotas sinna ja selle ümbrusse kõiksugu jäätiseid ja jäänuseid: toidu jäätiseid, kõiksugu nõude ja riistade kilde ning katken-deid, kiviriistade valmistamisel maha-

Joon. G. Nigul

Joon. 9. Muistse leeaseme põhiplaan Jõeletmest

langevaid kilde, terveidki riistu puust, luust ja kivist. Kõik need tallati maa sisse, orgaanilised ained mädanesid ja andsid ühes süte ja tuhaga iseäranis kodade sees aga ka nende ümbruses, „õues“ päalmisele kihile tumedama, vahel päris musta värvi. See inimese elamise jäänu-seid sisaldav kiht kannab kultuurkihi nime ja see moodustus loomulikult seda paksemaks, mida kauemini inimene elas teatud kohas. Kiviaja inimene ei eland aga, nagu juba mainiti, väga kaua samas kohas, vaid rändas ühest paigast teise, seepärast moodustus kultuurkiht harilikult ainult mõnekümne sentimeetri paksuseks. Kui inimene oli oma asula maha jätnud, varises see loomulikult kokku, augud end. kodade kohal varisesid kinni, tihti tõi tuul tuiskliiva korra pääle, kõik

Dr. A. Friedenthali foto

Joon. 10. Kiviaja leease Jägala jõe suul

Leease on tehtud umbes ringi asetet kividest. See oli liivaga kinni tuisand ja rauaajal sellele pääle ehitet maalinna vall, mille kaevamisel paljastus.

kasvis viimati rohuga ja metsagagi kinni ja ununes täiesti. Hiljemal ajal on siis ainult juhtumisi satut sarnaste asulate kohti leidma, kas liiva kaevates, põlluharimisel või muudel sarnastel töödel küntakse või kaevetakse välja põlend punakat maad, mõni nõgine põlend kivi jne.

Kui sarnaseid kohti meie päevil juhtutakse kaevama, siis leitakse harilikult musta, mullase, taimestikku toitva kamarakihi all heledam liivakiht, sellele järgneb päris muistne kultuurkiht, mis on halli, määrdind värvi, sisaldab süsi, põlend punast maad ja nõgiseid kive, vahel on kultuurkiht ka päris süsimust. See kultuurkiht läheb siis allapoole üle puudutamata liiva või kruusa. Kultuurkihi värv oleneb maaliigist, liivastest maast on näit. sõejäänused kaunis suurel määral hävind, kuna enam savikas maas need on väga hästi säilund ja siin on tuleasemed tihti päris mustad. Kultuurkihist leitakse siis ettevaatliku kaevamise juures

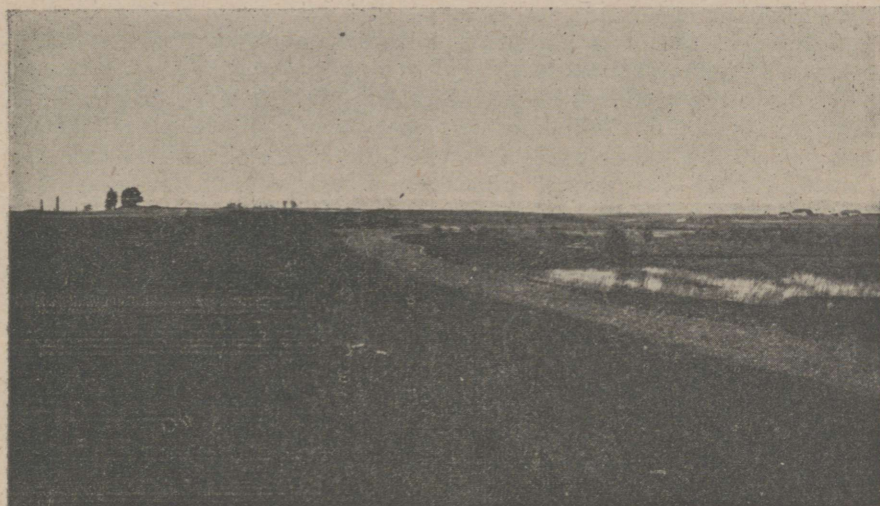
muistsed leekohad (vrdl. joon. 9 ja 10), nii hästi endiste kodade sees kui väljaspool, „õues“ olnud tuleasemed, toiduküpsetamiskohad jne. Leeasemete ümber, kui need on olnud kojas, on siis vahel enam-vähem selge kinni tallat kojapõrand (eriti kui koda osalt maasse kaevet) ja on leitud ümberringi isegi sügavamale heledasse puutumata liiva ulatuvaid tumedaid ümarikke aukude kohti: viimased on koja kerelattide aukude jäljed. Kuid neid ja sarnaseid tähelepanekuid oskab kaevates teha ainult eriteadlane, tavalisele elamiskoha leidjale esinevad ainult põlend maa ja kivid. Muidugi võib üksikuil juhuseil, kui ka muud tingimused, asukoht ja maapind, kiviaja inimesele näivad olema soodsad, olla tegemist ka mõne hilisema aja asula jäänusega, isegi vahest mõne karjaste poolt tehtud tule asemega. Täie kindluse, mis ajajärku teatud tulease või asulajäänused kuuluvad, saab muidugi nende juurest leitavate asjade, riistade või niisuguste katkendite läbi. Ses suhtes on jällegi võhikule võimalikul korral leitavaid hilisemaid, metalliaegade asulate kohti raskem kindlaks teha kui kiviaegseid. Kiviaja leiud on nimelt suurelt jaolt nii kergesti määratavad, et neid ka mitteasjatundja võib suurtes joontes kindlaks teha. Kiviaegsete asulate kohtadelt leitakse enne kõike ja nimelt ka siis, kui muud kultuurkihti veel polegi näha või kui see juba näit. kündmisel hävitet, ikka savinõude, pottide kilde (vt. joon. 11). Kiviaja, nagu kogu hilisemagi muinasaja savinõud olid ikka vaabata või glaseerimata. Pääle selle sisal-

davad kiviaja võrdlemisi pakasude savinõude killud enamasti ikka liivateri ja on päälegi tihti väga iseloomulikult sisselitsut aukudega ja paralleelsete joontega, ilustet (vt. joon. 11). Seda ilustamisviisi paralleelsete joontega, mis esineb pääle Eesti veel Soomes ja praeguses Põhja-Venes, nimetetakse kammitlustuseks, sest need jooned on mingi kammitaolise riistaga poti pinda litsut, kui

Joon. 11. Savinõude tükke kiviaja asulalt Jägala jõe suul

Eesti kiviaja savinõudele on iseäranis tüübiline n. n. kammitlustus, missugust näeme pahempoolsel, suurimal potitükil.

Ark. Kab. kogudest

Joon. 12. Osa muistse järve aset ja randvalle Kunda mõisa juures

Randvallid algavad pildi pahemast nurgast, paremal on raba — endise järve osa, kust leitud hulk luuriistu, mis on vaneimad inimese olemasolu tunnistavad leiud Eestist.

savi oli veel pehme¹⁾. Savinõude killud on harva nii terved, et neist saab veel poti kokku sääda, või ka nii suured nagu meie pildil, vaid harilikult kaunis väiksed. Pääle savinõude kildude, leitakse, nagu juba mainiti, kiviaegseilt elamiskohtadelt veel kiviriistu, talvu, kirveid ja nende katkendeid, harvemini ka luuriistu või nende kilde. Iseäranis sagedad ja kergesti tähelepandivad on veel väikesed tulekivi või ränikivi killud. Need on harilikult suurel hulgal maha langend ränist kiviriistade valmistamisel. Kõik puust ja suuremalt osalt luust riistad on muidugi jäljetult kõdunud.

Toodagu siin lisaks kirjeldet tähtsamale asustusale Virtsjärve põhjarannikul veel mõned näited Eesti kiviaegsetest elamiskohtadest. Kõige vanem meile teadaolev asustus on olnud Kunda mõisa lähedal. Sää on olnud muiste järv, mille kaldamoodustuste üht osa kujutab joon. 12. Pildil on näha kuidas maa sääil moodustab kaks kallast (ülemine algab pahemalt) ja nende vahele jääb terrass. Alumine kallas on kiviajal olnud veepiiriks ja pildi paremal nurgaosas on olnud järv (nüüdki on selles pildil näha vihma tagajärjel vett). See järv on hiljemini vooland tühjaks ja kasvand osalt turvast täis. Selle järve kaldail elasid muiste inimesed, kes järvel kalastades on sinna kaotand hulga kalastusriistu. Ja nii on siis siit leitud endise järve põhjast, praeguse turbakihi alt hulk luust ahinguid, (vrld. joon. 14), pisteriistu,

¹⁾ Savinõusid nimetatakse kreeka sõnaga *keraamikaks*, kamm-ilustustega savinõusid — *kammkeraamikaks*.

tuuri jäälohkumiseks jne.¹⁾). Need riistad on Eestis kõige vanemad, mida üldse on leitud ja kuuluvad umb. 5-sse aastatuhandesse e. Kr. — L a i u s e kihelkonnast on Pedja kl. Otsa tl. krundist vähe kõrgemalt alalt savikas-kruusaselt põllult Pedja jõe lähedalt leitud terve rida ränikivikilde ja savipottide tükke ja siin on kiviajal tõenäoliselt eland inimesi. — K i h e l k o n n a l Saaremaal on Undva-Suurküla Hollandi tl. maal olevast liivaugust tuiskavast liivast leitud 3 kivitalva, tulekivikilde, savipottide tükke kammilustustega ja põlend luude jäänuseid. Siin on nähtavasti tuul tuiskliivaga katnud kiviaegse asula jäänused. Meri on muiste ulatund selle asula lähedusse. — Torma kihelkonnast on Linnanõmme küla Jaakopi talu põllust kündmisel välja tulnud põlend, nõgiseid kive, säätsamast lähedusest on leitud kiviriistu. Tõenäoliselt on siin kiviajal asund inimesi. — J õ e l e h t m e s on Jägala jõe suu lähedal, jõe paremal kaldal tuiskava liiva ala. Tuul on siin ajand liiva osalt laiali ja seejuures on paljastund rida ahervarsi (üks joon. 9) ja liivast võib säält leida hulgana savipottide kilde (joon. 11 väiksemad killud paremal pool). Säälsamas läheduses on jõe käänus muinaslinn, mille rauaajal ehitet valli alt on tulnud välja ahervarsi (üks joon. 10) ja juurest m. s. savipottide tükke. Siin on kiviajal liival elat. Kui asula oli maha jätud, ajas tuul selle jäänuseile tuiskliiva kihi pääle. Veel hiljemini, rauaajal ehiteti selle pääle veel liivast kindlustuse vall, mida nüüd uurides on juhtumisi saadud kätte kiviaja ahervarsi ja leide.

Eestist on juba terve rida kiviaja elamiskohti teada, aga neid peab leitama veel palju enam, sest kiviaja asustus on meil, otsustades lahtiste leidude hulga järgi, olnud kaunis tihe, eelmisest tohiks suurtes joontes olla selgund, missuguseis kohtades meil inimene kiviajal on eland, missugused olid tema eluhooned, mis neist on meie päevini säilund ja kuidas neid jäänuseid võib ära tunda. Meie nägime ka, et neist asjatundjad võivad võrdlemisi palju teateid välja lugeda olude kohta, mis meil aastatuhandete eest valitsend. Oleks suureks toetuseks järgnevale uurimisele, kui asjast huvitetud aitaksid uusi elamiskohti leida ja neid uurijaile teatavaks teeksid.

¹⁾ Mujalki on rabadest leitud luuriistu (Tartu lähedalt Emajõe äärest, Tormast jne.), mis kiviajast pärit. Turvas hoiab hästi alal orgaanilisi aineid, puud, riidet jne., seepärast võib meil turbatöödel väga huvitavaid muinasleide ilmseks tulla, mida muidu kuskil ei ole alal hoidund: puuriistu, lootsikuid, riideid, ehituste, eriti vaiehituste, teede jne. jäänuseid, kõigist mineviku ajajärkudest, mida peaks turbalõikajad tähele panema ja neist leidudest teatama. Meil ongi saadud Pärnu lähedalt rabast naise ülikond, mis umb. 700 a. vana. Vt. ajakiri „Odamees“ 1923. a. nr. 2, prof. A. M. Tallgreni kirjutus „Eelajalooline ülikond Pärnumaalt“.

II. Kalmed

I. Maa-alused hauad

Kirjutand Alice Karu

a. Kiviaeg

Sageli leitakse põllukündmisel, kraavilõikamisel, teedehitamisel või muil sarnaseil ehitus- ja kaevamistöodel maa seest inimeste luud. Leidjal tõuseb seejuures loomulik küsimus, mis ajast sarnased ootamata leitud luud on pärit ja kuidas need on maha maetud. Allpool antakse ülevaade kodumaal leitavaist maa-aluseist haudadest, kirjeldades eriajajärkude viisi, millal neid esines, kuidas surnud neisse on maetud ja missuguste tunnuste järgi nende vanust võib määrata. Sel küsimusel on muidugi oma huvi, sellest tohiks aga olla kasugi, sest sarnased vanade haudade leiud on tihti muinasteaduse seisukohalt väga huvitavad ja tähtsad ja selt seisukohalt on väga tarvilik, et leidjad umbes teaksid sarnaseid haudu hinnata ja seega ka neid uurimisele hävitamise eest kaitsta ning päästa.

Kõige vanemast ajast, millest meil mitmesuguste luu- ja kivi-riistade näol on tunnistusi inimeste elust ja oskusestki Eestis, kuni umbes kolmanda aastatuhande keskpaigani või koguni teise pooleni ei tunta meil üldse haudu, nagu sarnased on tundmatud ka meie naabermaist Soomest ja praegusest Põhja-Venest, kust muidu tuntakse hulgana samasuguseid riistu ja kus elas tol ajal vist sama rahvaski. On põhjust arvata, et tol kõige vanemal ajal Eestis, nagu juba mainit sellega kultuuriliselt ühtekuulaval naaberlialgi, surnuid ei maetudki, vaid neid võidi näit. viia vahest ainult elamust eemale kuhugi metsa või mujale, kus kiskjad loomad laiba varsi hävitasid. Nõnda teevad veel meie päevilgi näit. Kamtšatka elanikud ega jää siis säälgil mingisuguseid haudu järeлмаailmale.

Surnute matmine algas meil alles hiljemini, ilma et praegu võidaks täpselt öelda, millal. Kõige vanemaiks peetakse meil haudu, mis leitud K o l g a - J a a n i kihelkonnast eelpool juba käsiteld rikkalt kiviaegselt leidude alalt Virtsjärve põhjarannikul. Säält on, eriti Kivisaare kruusapõldudest, leitud paarkümmend luustikku, mis maetud seliti umb. 45 cm. sügavaisse haudadesse. Surnud on lihtsalt kruusa sees, ilma et võiks öelda, kas neile omal ajal mingi orgaanilisest ainest on olnud

Hahne järgi

Joon. 13. Kiviaja haud

Surnu on maetud küliti, põlved konksus. Pää juures on savinõu, põlvede kohal luuriist.

katet, kivikirstu nende ümber igatahes pole, kuigi ühel surnul on olnud kiviplaat pääl. Mõnele surnule on alla, haua põhja, enne matmist pandud kiht turbamulda. Surnud on maetud päädega eri ilmakaarte poole. Surnute juurest on leitud mõni väiksem kiviriist ränikivist ja mõnest hauast on leitud läbipuurit aukudega loomahambaid, nagu koera, saarma jne. hambaid, mida on kantud paelale aetult helmedena kaelas või mis on rippunud ehetena ülikonna küljes. Edasi on leitud haudadest veel mõni luuriista katkend ja savipoti kilde. Need leiud haudadest näitavad, et nende surnute matjad on uskund juba hauatagusesse ellu. Asjade, või n. n. panuste kaasaandmist surnule võib nimelt seletada ainult nii, et inimesed arvasid koolnut pääle surma edasi elavat, olgugi nägematul kujul, ja seejuures tarvitsevat kõiki samu riistu, mida tal oli tarvis maapäälseski elus. Nii siis on meil juba väga ammu usut teatud viisil inimese hinge surematusse. Neid Kolga-Jaani haudu on arvat mõnelt poolt kuuluvat juba IV-sse aastatuhandesse e. Kr. Kuid et meie naabermailt Soomest ja põhjapoolsest Venest, nagu juba mainiti, nii varaselt ajalt ei tunta veel haudu, ja teiseks sel põhjusel, et Kolga-Jaani haudadest leitavate asjade vanust kindlasti ei tea määrata, siis on mõned uurijad neid ärvand alles kiviaja nooremasse järku, millal matmine juba kindlasti oli saand kombeks.

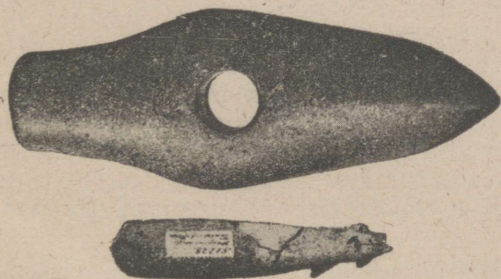
Umb. kolmanda aastatuhande teisel poolel (s. o. aastate 2500—2000 vahel) e. Kr. saavad Eestis tuttavaks n. n. venekujulised (või lootsikukujulised) kivikirved (vt. joon. 14), mis enne seda olid tekkind ja tarvitet umb. praegusel Kesk-Saksamaal. Säält levi-

malt 3 hauda, Kihelkonnalt Saaremaal Koki küla kruusaseist põldudest mitu hauda jne. Nagu eelmisest näha, on surnud maetud harilikult kruusasesse või liivasesse maasse (sest kiviaja inimene elas harilikult liival või kruusal), haua sügavus on umbes $\frac{1}{2}$ —1 m. Mõnest haudadest (Karlova) öeldakse küll surnu olnud maetud seliti, aga võib kindlasti arvata, et suur osa meie venekujulisi kivikirveid on just konksuspõlvedega luustikkudega haudadest saadud, kuigi seni meil ühtki sarnast hauda pole asjatundjate poolt avat. Sarnasel viisil maeti meil surnuid arvatavasti kiviaja lõpuni (aastani 1500 e. Kr.).

hoore

b. Keskmise rauaaeg

Kiviajale järgnevail esiaja perioodidel (pronksiaeg, varem rauaaeg) ei maetud surnuid üle paari-tuhanda aasta enam maa-alustesse haudadesse, vaid maapäälsesse kivihaudadesse või -kalmedesse nagu neid kirjeldetakse eespool. Pronksiajal oli Kesk-Euroopast meile tulnud komme surnuid põletada. Ja nii ongi kivikalmedesse maetud surnud harilikult põletet. Esimesed kindlad teated surnute uuesti maa-alustesse haudadesse matmisest on alles paarist keskmise rauaaaja hauast. 1923. a. suvel leiti Lääne-Nigula kihelk. end. Kirimäe mõisa maalt n. n. „Kabelimäelt“ kruusa kaevates päris tasase põllu alt, umb. 50 cm. sügavalt väike hunnik põletet surnuluid ja nende juures panustena, s. o. surnuile teise maailma elu tarvis kaasa antud asjadena m. s. pronksist sõlgi, kaelvõrusid, nõelu, rauast odaotsi, mõõku, nuge jne. Luude ja asjade hunniku pääl oli lapik raudkivi, aga see ei paistnud välja põllu pinnast. See haud kuulus leidude järgi otsustades umb. VI aastasaja algusse p. Kr. Kõik riistad olid nähtavasti ühes luiega olnud tuleriidal ja enam-vähem suland või põlend. Päris sarnane maa-alune haud leiti Juuru kihelkonnast madalast, niiskest muldmaast ja

Ark. Kab. kogudest

Joon. 14. Muhu saarelt kiviaja hauast leitud venekujuline kivikirves ja luust ahing (katki)

kuulus VIII aastasaja lõppu p. Kr. Siingi oli hulk põlend asju üheskoos põllu pinna all. Need mõlemad haudad, millest üks kuulub keskmise rauaaaja algusse, teine sama ajajärgu lõppu, olid siis põletetised ja need olid maa sees täitsa ilma mingi maapäälse kivimoodustuseta, kui mitte kunagi varemalt vahest nende kohal olnud maapäälsed kivivared polnud ära veetud.

c. Noorem rauaaeg

Maa alla matmine saab Eestis kaunis tavaliseks nooremal rauaaajal, kuid nüüd ei põleteta enam surnuid, vaid surnuluud on neis hilisema rauaaja maa-aluseis haudades ikka põletamata s. o. need hauad on n. n. laiphauad nagu kiviaegsedki.

Kohti, kus asetsevad niisugused laiphauad, nimetab rahvas tihti „kabelimägedeks“ „kalmuväljadeks“, „kooljamägedeks“, jne. — aga igakord ei tarvitse neil erilist nime ollagi. Nagu juba nimedest näha, asetsevad need matusepaigad harilikult kõrgematel või vähemalt kuivadel kohtadel, mäenõlvakuil, keset põlde või ka rannaäärseil liivaleetel. Kuna kiviaegsed matusekohad asusid peagu ikka kruusasel või liivasel maal — sest kiviaja elanik asus liival või kruusal — esinevad rauaaegsed ja hilisemad maa-alused kalmed tihti ka mullaseil või saviseil maadel. Eesti noorema rauaaja maa-aluste haudade näidetena mainitagu järgmised kohad: Kaarma kih. Laadjala; Jaani kih. Saluküla; Muhu kih. Viiraküla¹⁾; mitmes kohas Keila kihelk.; Viru-Jaagupi kih. Inju; Kodavere kih. Alatskivi; Tartu-Maarja kih. Raadi ja Vesneri; Vastselliina kih. Misso jne.

Põhjuseks maa-aluse matmisviisi uueks tarvituselevõtmiseks võis olla nähtavasti naabruses, Skandinaavias, Venes, ikka enam levinev ristiusk, mille tulekuga uus matmisviis tuttavaks sai Eestiski, kuid samutigi võib siin olla ka teiste mitte kristlike naabermaade mõju. Näit. on juba varemal rauaaajal ja sellele järgnevail ajajärkudel maa-alustesse haudadesse matmine kombeks Lätis, kust see siis ka meile vahest võis üle tulla ilma ristiusu otsekohe mõjutagi.

Kuigi oletada, et uus matmisviis tuli ristiusu mõjul, oli siiski see mõju osaline; surnut ei põletet enam ja see maeti maasse kaevet hauda, kuid ettekujutus hauatagusest elust jäi endiseks. Seda elu kujuteldi igapidi samasugusena nagu oli inimelu siin maailmas: hinged sõid ja jõid, tegid tööd ja võitlesid vaenlastega nagu enne surmagi. Et kõiki surnu tarbeid teises maailmas rahuldada, anti talle kalme kaasa päale riiete ja ehete töö- ja sõjariistu, sööginõusid ühes toiduga jne., sest arvati, et kui ellujäänud surnu eest ei hoolitse ega teda ei meelita, ta võib neile kõiksugu õnnetusi saata, kuna vastasel korral ta oma elusolevate sugulastele andis hädad saagiõnne jne. See surnute hingede teenistus oli kogu muinasajal kõige vanemaist ajajärkudest paganaaja lõpuni meie maal elava rahva usundi põhjaks. Selle usu kohaselt siis pandi ka surnuile haudadesse kaasa tarviliikud riistad ja ehted — n. n. panused.

Kõnesoleva ajajärgu maa-alused hauad on maapinnaga tasa, ega mingisugune väline, maapäälne tundemärk (kääbas, kangur, vare) ei osuta nende olemasolu. Seetõttu on nende leidmine juhuslik ja neid on kündmise või muude tööde juures palju lõhut või nende esialgne kuju hävitet. Vähe on neid seni ka asjatundjate poolt läbi uurit. Suuremalt osalt on teated neist veel juhuslikud ja mitteusta-

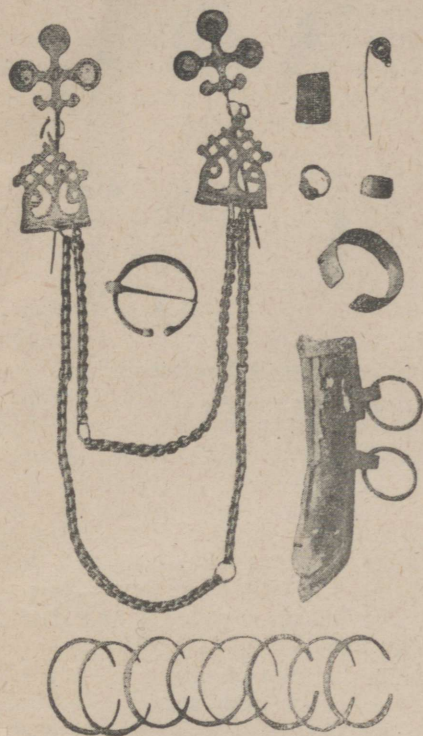
¹⁾ Vt. kõige kolme kohta Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, Tartu 1924, lhk. 24, 11, 133.

vad, saadud ainult lihtrahvalt. Võrdlemisi enam teateid on meil muuseas Alatskivi, Inju ja Misso haudadest, ja nende abil on võimalik esialgselt pilti saada arnaste haudade ehitusviisist.

Alatskivi Kabeli talu maalt leiti kaevamistel koha peremehe poolt ligistiku 14 hauda, millest maa pääl mingisugust märki polnud. Hauad olid nii hästi meeste kui naiste omad. Surnud olid 30—60 cm. sügavusele maetud ja lamasid kõik selili, pää alla olid surnuile pandud kivid. Koolnute asend sihi suhtes oli erisugune. Leitud luustikkudest olid 3 panusteta. Kõigi teiste luustikkude juurest oli leide: riidetükke, ehteid, töö- ja muid riistu. Nende neljateistkümne hulgas oli panuste poolest rikkaim surnu kaetud kividega — selle juurest leiti 2 savipotti, laiateraga kirves, vikat, odaots, nuga, tuleraud, naelu, pääle selle oli hauas veel pronksist kaelvõru, 5 käsivõru, 3 sõrmust, vöönaast ja hoburaudsõlg. Nahkkotis on surnul olnud tulused ühes ränikivi ja kõvasiga. Ühest selle kalmistu hauast leiti saksa raha keiser Heinrich II ajast, aastailt 1002—1024. See rahaleid määrab kalmistu vanuse XI aastasatta p. Kr.

Viru-Jaagupi kihelk. Inju mõisa maalt leiti 1861. aastal kaevamistöödel haud, milles lamas naise luustik. Selle juurest saadi rinnakee, 2 kaksikristpääga nõela, koerahammas ja X aastasaja araabia raha, mis oli rinnakee küljes; samast hauast leiti veel hoburaudsõlg, vööjäänuseid ja nuga pronksplekiga kaetud tupes ning 13 käsivõru.

Misso valla Siksälä tl. maal oli ka noorema rauaaja naise haud. Asjad ja luustik leiti kündmise juures. Maa pääl hauast mingisugust märki ei olnud. Surnul oli kaasas 2 spiraal-käsivõru, 1 spiraal-sõrmus, rinnakee kuklaplekiga, nuga jne. Hauast leiti veel pronksplekikestega ilustet riidejäänuseid.

Joon. 15. Naise ehted noorema rauaaja laiphauast Alatskivilt

Pahemal on kaks nõela. keekandjatega, mille vahel ketid — sarnane kee oli nooremal rauaajal tavaliseks eesti naise rinnaehteks, nõelad pisteti rõivaisse kummagi õla kohale üks ja ketid, mida algupäraselt oli rohkem, rippusid kaares rinnal; kettide vahel on hoburaudsõlg, millega kinniteti riided rinna või õlgade kohalt; all ja paremal ülalpool on käsivõrusid, mil otsad lahti — sarnaseid oli mitu tükki kummaski käes; päälpool parempoolset laia käsivõru on 2 sõrmust ja ülal juukse (?) nõel; paremal keskel on pronksplekist noatupe naast — sarnases tupes kandsid naised vöö pussi. Kõik ehted on pronksist.

gust märki ei olnud. Surnul oli kaasas 2 spiraal-käsivõru, 1 spiraal-sõrmus, rinnakee kuklaplekiga, nuga jne. Hauast leiti veel pronksplekikestega ilustet riidejäänuseid.

Joon. 16. Riistu ja relvi noorema rauaaja kalmedest

Ülal vikat, selle all pronksist vööpannel rihmaotsa naastuga; all pahemalt paremale: kaheteraga mõõga pide, sõjakirves, luisk ketitüki otsas (vöösse riputamiseks), varrasahelik vöö küljest, mille otsas ripub tuleraud ja viimati odaots.

Kõik need maa-alused laiphauad kuulusid leidude järgi otsustades eestlasile pääle viimase, Misso haua, milles olid tüübilised läti leiud m. s. just kee, mis rippus kukla taha käiva plekklooga küljes, kuna eestlased ja liivlased kinnitasid kee otsad õlgade kohale riiete külge (vt. joon. 15). Leiukoht on ka täiesti Läti piiril ja see on nähtavasti läti naise haud. Nagu eelpool juba mainiti oli sarnane matmisviis Lätis nagu varemini nõnda ka nooremal rauaajal harilik.

Ülaltoodud leidude kirjeldustest, kui ka teiste sarnaste haudade leiusuhete järgi otsustades, oleks kokkuvõttes nende rauaaja lõppjärku kuuluvate maa-aluste laiphaudade üldisteks omadusteks: maapinnal puuduv märk haua olemasolust näit. hauaküngas või maapäälne kivilade¹⁾; surnud on maetud maa alla 30—60 cm. sügavusele, seniste andmete järgi asetet ikka selili. Pää alla on pandud vahel kivi nagu Alatskivil Kabeli tl. haudades ja Püha kih. Ipla Mäe tl. hauas. Mõnikord on hauas kive ka surnu ümber ja pääl. Eriline neile kalmistuille on veel see, et ei ole võidud ära määrata surnu orientatsiooni, s. o. koolnud on maetud pääga kord ühe, kord teise ilmakaare poole. Kalmistuis leiduvaist naelte ja puujäänuste järgi on arvata, et surnu maeti kirstu. Koolnuile on, nagu eelpool kirjeldusest näha, enamasti ikka kaasa antud tarberiistu, ehteid jne., kuid esineb, nagu juba nägime, ka panuste poolest tühji haudu.

Sarnane maa-alustesse haudadesse surnu põletamata matmine on Eestis tarvitusel nooremal rauaajal kõrvuti surnupõletamisega ja matmisega kivikalmistuisse niihästi mandril kui ka saartel. Kumb

¹⁾ Kui neil haudadel on muiste olnudki mingi küngas, siis igatahes nii madal, et sellest meie ajani midagi pole järgi jäänud.

matmisviis oli üldisem, seda pole veel täpsete andmete puudusel võimalik öelda. Paistab, et Saaremaal oli sagedam põletamine ja kivi-kalmed, kuna Ida-Eestis (Virumaal nimelt) laiphauad valitsesid. On siiski põhjust arvata, et maa-alune laipmatus aegamööda ikka enam levis, nii et seda hilisemal ajal enam esines, kui varem. Matusekohad, kalmistud, kas siis maa-alused või kividest maapäalsed, olid paganausu ajal tõenäoliselt igal külal, seepärast leidub neid ka nii palju, kuna meie ajal neid tuleb ainult üks kihelkonna kohta.

d. Ajalooline aeg

Ristiusk ei suutnud meil niipea välja tõrjuda rahva põliselt sisse juurdunud kombeid. Ka siis, kui see oli juba aastasadu valitsend meie maal, elas mitmesugust paganaaja pärandust eestlaste keskel. Rahvas teenis edasi oma esiisade jumalusi, austas vanu hiisi jne. Iseäranis visad olid loomulikult kaduma paganausulise matmise kombed, olid ju need seotud kõige tähtsama osaga vanast usundist: esivanemate hingede teenimisega. Rahvas kartis, et kui ta oma surnuid nii ei mata, neile tarvili riistu ja ehteid hauda kaasa ei anna, ega teatud aegadel neile meelega häaks kalmedele ande ei vii, nagu seda nõudis pärit esivanemate usk ja komme, siis ta nende karistuste alla langeb, millega sama usk ähvardas: koolnud hakkavad „kodu käima“, oma ellujäänud omakseile õnnetusi saatma jne. Ristiusk ei suutnud kaua seda rahva kartust hävitada ja seepärast mattis rahvas kristlikul ajalgi, kui mitte muidu, siis salaja edasi oma surnuid paganausu kommete järgi ja sagedasti ka muistseisse kalmistuisse. Paganausaegsele kalmistuile lisaks asutati kristlikul ajal veel uusigi mittekiriklikke matusekohti. Nimetame siin kõiki kristliku aja mittekiriklikke matusekohti küla-kalmistuks.

Külakalmistud ei kuulu enam esiaega, vaid ajaloolisse aega ja on seega küll juba muinasteaduse piirkonnast väljas, kuid et need nagu mainiti, tihti asetsevad paganausu kalmistute kohal ja et neis seega võib leiduda muinasaegseidki haudu, seepärast meie neist siin ei pääse mööda. Ja kuigi neis igaühes ei ole muinasaegseid matuseid, vaid need on nooremad, õigustab nende kirjeldamist siin seegi, et neis on säilunud meie rahva muistseid traditsioone ja neist võidakse saada tähtsaid andmeid nii hästi muinasaja kui ka uuema n. n. etnograafilise kultuuri kohta.

Külakalmistuid kutsub rahvas kõigi samade nimedega, mis toodi juba eelpool noorema rauaaja laipkalmedest kõneldes. Iseäranis tihti tuntakse aga sarnaseid matusepaiku „kabelikohtade“ nime all. Lisaks eelpool toodud põhjusele, rahva kinnipidamisele vanast usundist, mispärast rahvas mattis surnuid niisuguseisse kalmistuisse ega kiriklikesse matusekohtadesse, tulid nähtavasti mõnikord veel muud asjaolud, mis seda sundisid tegema. Nii teavad veel kohati vanad inimesed jutustada, et kirikaid olnud teede puuduse või läbipääsmatuse tõttu iseäranis teatud aastaegadel kättesaamatu. Päälegi oli kirikuid

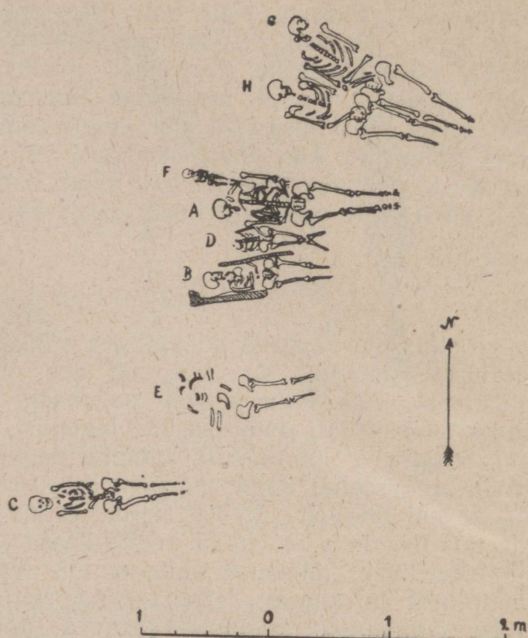
vanasti tihti õredalt ja asusid mõnest kihelkonna osast kaugel. Samuti oli preestrid või õpetajaid vähe, iseäranis suurte laastavate sõdade aegu ning järgi ja neid ei saadud kätte. Katoliku ajal nõudis aga preester vahel kõige pääle veel nii suurt tasu matusetalituse eest, et temast katsuti selgi põhjusel mööda minna¹⁾, ja maeti surnuid „võsastikku“, nagu siis preestrid kaebasid. Samuti nõudsid hiljemini rootsi ajal luteriusu vaimulikudki tihti suurt maksu matusetalituse eest, näit. peremehe matmise eest 1 taalri või vana kombe järgi härja, perenaise matmisel lehma. Külakalmistuisse matmise üle on kaebused katoliku aja lõpuni vaimulikkude poolt väga sagedad²⁾. See ei lõpnud ka usupuhastuse tulekuga vaid kestis võrdlemisi laialt kuni

XVIII-sse aastasatta ja isegi XIX aastasaja alguseni, nagu seda veel mõn inimenegi mäletab. Tõsi küll, aegamööda kodunes kiriklik matmisviis ikka enam ja teiselt poolt ununesid vastavalt paganausu kombed, nii et viimati need jäid ainult välisteks ega saadud nende sisust enam aru ega teatudki, et näit. mõni kodukäijate kartus oli paganaaja jäanus. Samuti ununes aegamööda panuste tähendus. Vanemaisse haudadesse pandi veel surnule peagu samal määral riistu ja ehteid nagu muinasajalgi, kuid uuemal ajal on nende panuste „mälestuseks“ haudades ainult mõni üksik raha. Nii on rootsiaegseis külakalmedes koolnuil kaasas pääle mõne väskraha harva veel midagi muud — vahest mõni nuga võib ette tulla.

Teaduslikke kaevamisi külakalmistuis seni pole kuigi palju toimetet, seepärast on meie teated neist ka juhuslikud. Toome siin mõned andmed kõige uuemaist prof. B. Nermani kaevamisist sügisel

¹⁾ Nii nõudsid katoliku aja lõpul Saaremaal preestrid matusetalituse eest terve veise ega matnud surnuid, kui seda ei saand, vt. Arbusov, L., Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- u. Kurland. Leipzig 1921, lhk. 63.

²⁾ Vt. mainit teos lhk. 62, samas töös leiduvas 1428. a. suure kirikukonsiiliumi kirjelduses leidub võrdlemisi palju teateid mittekiriklikust matmisest.

Joon. 17. Kristliku aja „külakalmistu“ maa-aluste haudade plaan Raadi vallas Tartu lähedal

Luustikud asetsevad pääga läänepoole, nagu ikka kristliku aja haudades. On näha laste ja täiskasvanute luustikke.

1923. a. Tartu lähedal Raadi valla Kubja-Antsu talu maal. Mainit talu põllust. lauda otsa lähedalt oli savikast maast kevadine vesi välja uhtnud luid, mitu käsivõru, raudkirve, Rootsi vaskrahu Kaarel XI ajast (1660—1697), helmi jne. Koht oli olnud tavaliseks põlluks ega teatud kalmistu olemasolust, ainult lauda ehitamisel oli leitud rohkesti inimluid. Nagu selgus, olid käsivõrud muinasaegsed ja kuulusid IX aastasatta p. Kr. Seega oli siia hakat matma juba nii vanal ajal. Et kalmistu iseloomu kohta jõuda selgusele, võeti ette teaduslik kaevamine ja siis avanes pilt, nagu näha joon. 17-lt. Paljasteti kokku 7 tervet luustikku, aga kaevamisel leiti veel mullast hulk segamini paisat luid, m. s. veel 5 pääluid. Nähtavasti oli koht olnud pikemat aega kalmistuks, seejuures oli uemaid haudu kaevates lõigat vanust haudadest läbi ja siis olid leitud luud ühes mullaga segamini aetud uude hauda. Sama tõendas ka asjaolu, et mitmed luustikud olid maetud kas osalt või täiesti teiste pääle. Üldse oli luustikke umb. 3-es kihis, umb. 30 cm. kuni 1 m. sügavuses. Kõik kaevamisel paljastunud surnud olid maetud rootsi ajal ja kõik olid maetud p ä ä g a l ä ä n e p o o l e, nii et nägu oli pöördud idapoole. See viimane asjaolu on tähelepanndav, sest see surnute matmise suun on kristlikul ajal tarvitusel, kuna paganaaja haudades teatavasti pole märgat kindlat luustikkude orientatsiooni. Koolnud olid omal ajal maetud puukirstudesse, mis haudades alal hoidund raudnaeltega olid kokku löödud. Huvitav oli üks puupakust õõnistet puukirst, milles leidis lapse luustik (joon. 18). Kirstu teisest otsast oli mullas veel selgesti alal olgugi kaunis kõõndunend puupindusid, mis kaevamisel jäeti alale ja mis joon. 18. näha. Seega olid siis umb. rootsiaja lõpul tarvitusel ka õõnistet kirstud. Surnute juurest leiti juba mainit Rootsi rahu, mõni sõlg, mis oli nähtavasti hoidnud riideid kinni, musti ja klaasist helmi, pandlaid jne. Ainult rahad olid nähtavasti panusteks, muud leiud olid surnute riietesse kuulund.

Ark. Kab. kogudest

Joon. 18. Lapse luustik maa-aluses hanas küalakalmistus Raadi vallas Tartu lähedal

‡ Laps oli maetud rootsi aja lõpul puupakust õõnestet kirstu, mille jäänuseid on näha luustiku pääpoolses otsas. Plaanil joon. 17. on see luustik märgit tähega „B“.

Kujutet külakalmistuid on Eestis väga palju, vist suurema osa praeguste külade põldudel tuntakse sarnaseid „kabelikohti“, mille olemasolust tunnistab kas nimi või kändmisel ilmseks tulevad luud. Rahvas nimetab külakalmi tihti ka sõja- või katkuaegseiks kalmistuiks. Ja tõepoolest ongi nende hulgas sarnaseid, kuhu surnuid suures hulgal ja nähtavasti suure rutuga on ühtekokku maha maetud. Kuna sarnased matusekohad oma matmise kiiruse ja juhuslikkuse tõttu ei paku suuremat huvi, siis läheme neist mööda. Nagu seega eelmistest kirjeldustest nägime, esinevad maa-alused laipkalmed meil kiviaja lõpp-poolel, rauaaja nooremal ajajärgul ja viimati ajaloolisel ajal. Neis eriajajärkude kalmedes võib märgata teatud vahet osalt matmisviisides, surnu asetuse suunas, maapinnas (kruus või muld) jne. — kõik need lahkuminekad on aga võrdlemisi väiksed, kuna vanuse otustavad kõigepäält ja kõige kindlamini ikkagi säält saadavad leiud.

2. Kivikalmed

Kirjutand Marta Schmiedeheim

a. Pronksiaeg

Pronksiaeg (1500.—500. a. e. Kr.) on ajajärk, mis Eesti esiajaloolisist perioodidest võrdlemisi kõige vähem tuntud. See asjaolu on leib pääasjalikult asutuse õredusest meie kodumaal mainit ajajärgul, millest omakorda on leib sellest säilund muististe, nende hulgas kalmedegi vähesus.

Need vähesed kalmed, mis meile on säilund pronksiajast, on kivihunnikud või „kivivared“, nagu neid rahvas mitmel pool kutsub. Üks sarnane kivivare on kujutet juuresoleval joon. 19. See on nagu kõik muudki pronksiaegsed vared ümarikku kuju ja ainult kividest ilma mullata kokku laotud. Sarnaste kalmede läbimõõt on tavalisest umb. 5—20 m., kõrgus harilikult alla 1 meetri. Kivide suurus on mitmesugune, selle järgi missuguseid on olnud läheduses saada, nii seisab kujutet kalm (joon. 19) koos maa päält korjat lahtiseist paaskivitükkidest, mujal on jälle vared kokku kuhjat umb. 20 cm. läbimõõduga raudkividest. Kirjeldet pronksiaja kalmi iseloomustab ja eraldab võrdlemisi selgesti hilisemate ajajärkude kivikalmist nende ümarik ja keskele kuhjuv kuju, kõige kindlamini aga juba mainit tunnus: mulla puudumine kivide vahelt. Viimast asjaolu ei märgagi tihti välispidiselt, sest kalmed on mõnikord pinnalt samblaga ja rohugagi kinni kasvand eriti kui need on kuski varjulises kohas, metsa all jne. Vahel tuleb kõnesolevail pronksiaja varedel ette suuremaist kividest ring ümberringi äärt mööda. Pronksiaja kalmed esinevad meil nagu mujalgi, näit. Soomes, tihti kõrgetel ja järsudel mere- või järvekaldail (näit. Muhu, Eesti põhjarand, Virtsjärve idakallas), kust lai väljavaade vetele, kuid teinekord on sama aja kalmi ka keset maad (näit. Tapa lähedal Mõigu metsas).

Huvitav on pronksiaja kalmede sisemine ehitus. Nimelt on neis harilikult paasplaatidest kast või kirst, mis on nelinurgeline ja algu-

Joon. 19. Pronksiaja kalm Muhu „Pangal“

Ark. Kab. kogudest

Kalm koostub ainult kividest ja asetseb kõrgel järsul merekaldal.

pärasele maapinnale, ilma maa sisse kaevamata kokku säetud. Paasplaadid, umb. 10—20 cm. paksud, on pandud serviti kokku, nagu näha joon. 20, alla on tehtud samasugustest plaatidest põhi ja mõned plaadid moodustavad kaane. Sarnane kast on harilikult 1—1,5 m. lai, umb. 2 m. pikk ja 50—60 cm. kõrge. Tuleb ette ka kaste, mis mitte serviti asetet plaatidest pole ehitet, vaid mille seinad on korralikult kokku laotud lapiti paasplaatidest. Kast on ikka nii tehtud, et see asetseb pikuti kaunis täpselt põhjast lõunasse.

Kirstust leitakse surnud, mis on maetud sagedamini põletamata, vahel aga ka enne matmist tuleriidal põletet. Nagu eelpool nägime, maeti pronksiaja eelkäival ajajärgul, kiviajal surnud ikka põletamata, kuid pronksiajal sai Kesk-Euroopas viisiks surnut enne matmist põletada ja see komme sai meilgi tuttavaks. Mispärast meil surnuid hakati põletama, pole kindlasti teada. Arvatavasti oli siin määravaks sama arvamine, mille mõjul surnuid hiljemini on põletand muud rahvad, kellest meil juba kirjanduslikke teateid: surnu hing arvati kergemini vabanevat maistest jäänustest kui ka n. üt. puhtaks saavat tules. Nagu eelpool nägime, tunnistab kiviaja matmisviis, et meie maa elanikud juba väga kaugel muinasajal arvasid inimesel olevat hinge, mis siis päale surma nägematuna elas edasi ja millele kalme pandi riistu ja ehteid n. n. panuseid. Pronksiaja kalmedes on panused väga kehavad, ainult mõni luust terariist, läbipuurit loomahambaid, mida on helmedena kantud kaelas, ja mõni muu vähem riist on neist leitud. See on loomulik, sest pronksriistade tooresaineid vaske ja tina pole meil omalt maalt saada ja nähtavasti tarviteti siis harvade pronksriistade kõrval luust riistu. Et neist aga palju järgi ei ole ja et leidudegi vanust võimata on määrata, siis oli pronksiaja haudade vanus seni lähemalt määramata. Alles paari aasta eest saadi teada ühest leiust, pronksist kaelvõrust, mis oli saadud Sõrvest, Kaunispeä mõisa lähedalt

kivikastkalmest ja mille iga on kindel — see kuulub umb. a. 500. ümber e. Kr. — ning sellega on kirjeldet haudadest vähemalt ühe iga määrat. Võib selle leiu ja mujal, väljamail kivikasthaudadest leitud asjade najal arvata, et kõik sarnase ehitusega hauad on meil olnud tarvitusel pronksiaja lõpul ja rauaaja algul. Missugused olid kalmed pronksiaja algpöolel, pole leidude puudusel teada.

Nagu juba allpool mainiti, tuntakse Eestis kirjeldet pronksiaja varesid kivikastidega: Saaremaal, Muhus, Hiiu maal, Põhja-Eesti rannas Keila kihelkonnast Vaivara kihelkonnani, Ambla kihelkonnas ja Rannu kihelkonnas Virtsjärve kaldal. Väljaspool Eestit esinevad sarnased kalmed enne kõike Rootsis, Ojamaal ja Soomes.

b. Vanem rauaaeg

Vanem rauaaeg (a. 500 e. Kr. — 400 p. Kr.) jaguneb kahte ossa, eelkristlikku ja järelkristlikku ehk rooma rauaaga; piiriks mõlema vahel on siis meie ajaarvamise algus. Neist osadest on esimene, eelkristlik varem rauaaja järk muinasjäänuseist, nii hästi leidudest kui eriti kinnismuististest tühi. On võimalik, et osa eelpool pronksiaja kalmedena kirjeldet kivikastidega varedest kuulub sesse rauaaja järku.

Rooma rauaaeg on seevastu nii leidudelt kui kalmedeltki üks meie muinasaja rikkamaid ajajärke. Sellegi ajajärgu kalmed on kividest ja maapinnale ehitet. Nende asukohtadeks on omal ajal valit ikka

Ark. Kab. kogudest

Joon. 20. **Kivikirst pronksiaja kivikalmes Kaunispeäl Saaremaal**
Pildil on näha kivikalme kaevamisel paljastund paaskividest kirstu külje-
seinu ja kaane kive.

Ark. Kab. kogudest

Joon. 21. Varema rauaaja kivikalmistu Rannamõisas, Keila kihelk.

Madal, lame rohuga kinni kasvand kivivare keset põlde.

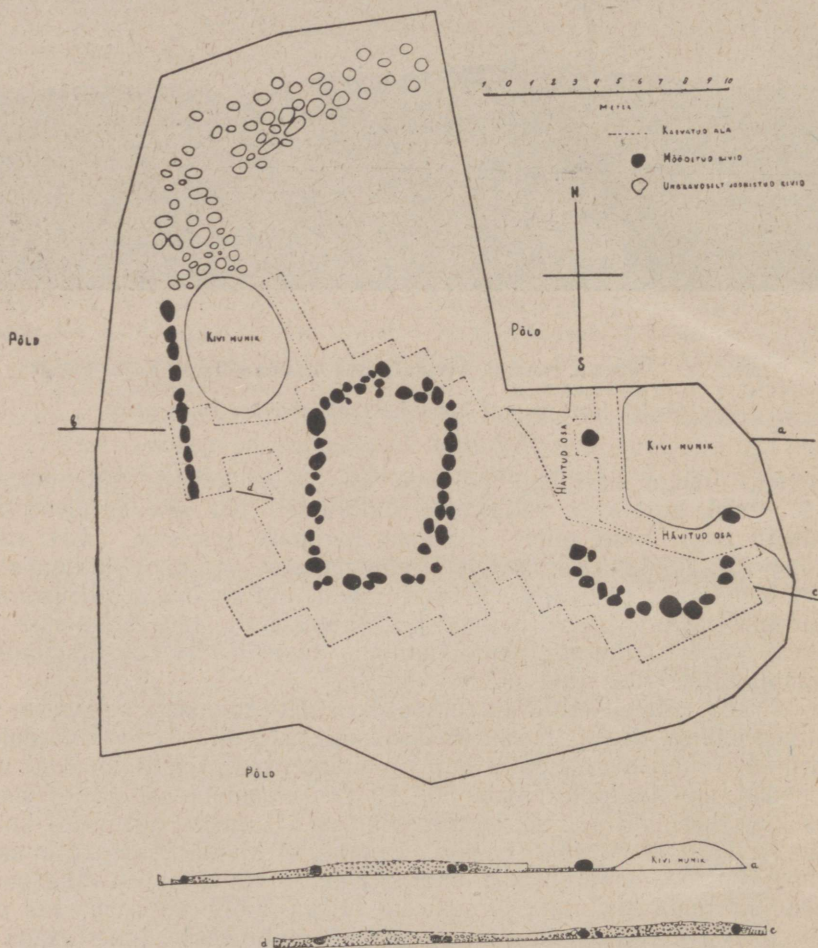
kuivad, praegu harilikult põldude all olevad kohad, tihti mäed ja mäenõlvad, kust avar väljavaade ümbrusse. Nii siis esinevad need kalmed meile keset põlde kivistena, harimata saartena, mida rahvas mõnel korral matusekohana teab näidata, sest et säält juhtumisi on leitud luupuru, tihti aga ei teata muud, kui et kohta „kirikvareks“, „kirikuasemeks“, „kabelivareks“ jne. nimetatavat. Lisaks teatakse koh-tadest vahel mitmesuguseid vaimude lugusid, tulede nägemistest, „umbluudest“ jne. jutte.

Need kalmed erinevad eelpool kirjeldet pronksiaja kalmedest väga mitmes suhtes. Need on esiteks tavaliselt palju suuremad ja nurgelised, harilikult (kui neid pole palju lõhut) nelinurgelised. Teiseks on need vared lamedad¹⁾ põllupinnast umb. 50—70 cm. üle ulatudes, seistes seejuures koos harilikult kaunis suurist kividest. Viimati on need kalmed ikka kividest ja mullast ehitet, ega ainult kividest, nagu pronksiajal tehti. Kalmede pind on ikka kinni kasvand rohuga, millest välja paistab mõne suurema kivi nurk ja selle kõrval ka mõni väiksem, kas raudvõi paaskivi, selle järgi, missuguseid ümbrusest olnud saada (vt. joon. 21).

Oma sisemiselt ehituselt võib Eesti varema rauaaja kalmi jagada mitmesse rühma. Toome siin igast rühmast ühe tüübilise kalme kirjelduse. Esimese rühma moodustavad lihtsa nelinurgelise müüri-ga piirat kalmed nagu sellest hääks näiteks võib olla Jüri kihelkonnas Kurna mõisa põllul olnud kalm (joon. 22). See kalm, väliselt tavaline lame nelinurgeline kivilade, oli ehitet nii, et kõige päält oli maapinnale

¹⁾ Kuigi pronksiaegsedki kivivared võivad olla osalt lamedaks vajund või lõhut.

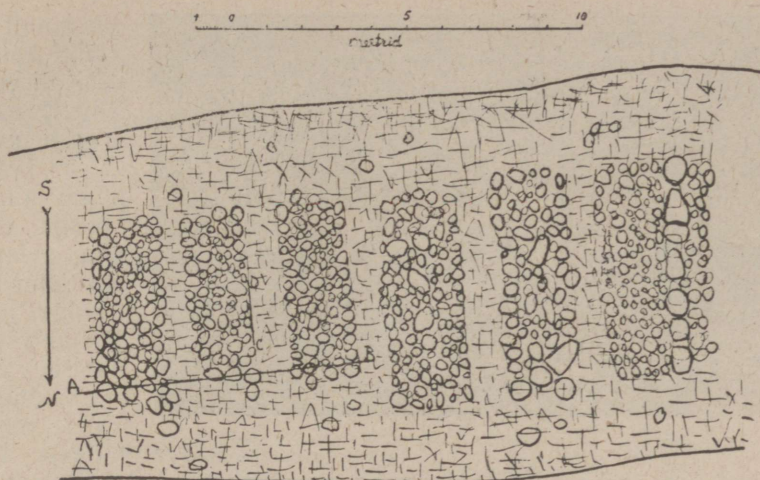
asetet nelinurkseks müüriks rida suuremaid, keskmiselt 70—80 cm. läbimõõta, raudkive (joonisel mustad). Nelinurk oli pikk 8,5 m. ja lai 5,5 m. Sellele müüriga piirat alale maeti siis harilikult põletet, harvemini põletamata surnute põrm ja ligi antud panused, riistad ja ehted (vt. joon. 26), lihtsalt algupärase maa pinnale, seega ilma hauda kaeva-

Dr. A. Friedenthali järgi

Joon. 22. Varema rauaaja kalmistu põhiplaan ja lõiked Kurna mõisa maalt Jüri kihelk.

Plaani ümbritsev joon tähendab kündmata ala põllus, punktjoonega on piirat ala, mis sellest lahti kaevet. Terve oli ainult keskmine nelinurk (müürikivid mustad), teisest oli järgi üks külg ja kolmandast üks ots. Väikseid täitekive plaanile pole tähendet. All on 2 lõiget (jooni b-a ja d-c mööda), millele märgit ka kivid ja muld sees- ja väljaspool müüre (punkteerit). Plaanil olevad valged kivid ja kivihunnikud on põllult hiljemini kokku korjat.

Joonist. H. Moora

Joon. 23. Varema rauaaja kivikalustu rekonstruktsioon Tõrma kl. Reinapi talu maalt Rakvere lähedalt

Ülal on plaan — rida paasmüüridega piirat nelinurki, all on lõige (kaks korda suurem kui plaan) paarist nelinurgast ja müürist joonel A-B.

mata, ja kaeti mulla ja väiksemate raud- ja paaskividega nii paksult nagu suured müürikivid olid kõrged ja veel üle nendegi, kokku umb. 70 cm. paksuselt. Sarnaseisse kalmedesse on maetud ikka mitmeid surnuid ja nähtavasti pikemal ajal kuni sarnane nelinurk, võiks öelda ka kamber, sai täis. Eelpool ei mainit, et nelinurgeline müür oli väljaspoolt ümbritset ka väikeste kivide ja mulla lademega, mis äärtepoole libamisi alanes põllu pinnale (vt. joon. 22, all lõiked). Nii moodustus siis kividest ja mullast vare, mille sisemist ehitust, suurist kividest müüri, väljaspoolt kalme pinnast polnud näha sel kalmel ega ole näha harilikult päale mõne müürikivi nurga teistelgi sarnaseil kalmedel. Päril tavalisti on nähtavasti kõnesolevaid kivikalmi hiljemini, päale selle kui ühed surnud neisse juba olid maetud, jälle lahti kaevet ja maetud neisse uuesti teisi koolnuid. Seepärast leitakse neist varedest tihti terve hulga surnute põrm ja on õigem neid nimetada mitte kalmedeks vaid kalmistuiks. Asjaolu, et meie varema kui ka hilisema rauaaja kivikalmistusse on tagant järgi uusi surnuid maetud ja seejuures varemini maetud surnute luud ja panused segamini aetud, teeb väga raskeks osalt võimatukski määrata missugused asjad on samavanused või kuuluvad samale surnule.

Kui üks nelinurk oli maetud täis, ehitati uus samasugune nelinurk. Joon. 22-1 on terve nelinurga kõrval näha teiste müüride osi,

Ark. Kah. kogudest

Joon. 24. Reinapi talu kivikalme ühe osa lõige

Päevapilt näitab joon. 23 kujutat kalmistu pahemalt teise nelinurga otsa kaevamisel. On näha keskel kalme täitekivid — raudkivid — ja mulda nende vahel ja neist kahelpool 2-he paasmüüri otsad.

näha joon. 23-lt. Sellest on nimelt näha, kuidas nelinurgelisi kalmi on ühinend terve rida ja kuidas seetõttu kalmistu on saand ida-lääne suunas pikaks. See pikkus ida-lääne sihis ongi varema rauaaja kalmistute kõnesoleva rühma väliseks tunnuseks, mis eraldab neid muist rauaaja kalmistuist ja mille järgi kaunis kindlasti võib juba väliselt määrata, et vastav kalmistu kuulub käsitledavasse ajajärku. Kiviridadega kalmistud on mõnel korral väga pikaks (kuni 100 m.) kasvand, kuna nad seejuures on ainult 10—20 m. laiad. Joon. 23-1 kujutat kalmistu Rakvere kih. Tõrma külast on seepoolest eriline, et siin müürid, mis piiravad päris matusealasid, on tehtud paaskivi plaatidest ega mitte raudkividest, nagu eelmises, Kurna kalmistus. See vahe oleneb ainult kuski saadaval olevast kiviliigist. Põhja-Eestis, kus paasi palju, on kalmede müürid tihti tehtud paaskividest, kuna Lõuna-Eestis ainult raudkividest müüre ette tuleb. Ka Tõrma kl. kalmistus on mõni (parempoolseim) müür olnud raudkividest. Vahemüüre on sel põhjusel vahel Lõuna-Eestis, eriti kui ka nelinurki täitvad raudkivid on suuremad, kaunis raske eraldada „kambrite“ täitekividest, mis ühes mullaga on aetud surnuluudele pääle. Käesoleval juhusel Tõrma kl. kalmistus olid aga müürid, nagu juba öeldi, paasplaatidest ja väga korralikult laotud, nii et müüride küljed olid nõorsirged. Paaskivid olid laotud loomulikult ilma, et neid oleks ühendet lubjaga, mida nii vanal ajal meil veel ei tuntud. Müüridega piirat nelinurgelised „kambrid“ on ikka pikad põhja-lõuna suunas (pikkus vaheldub umb. 8—12. m.) ja lääne-ida suunas tublisti kitsamad (laius umb. 2—3 m.). Nelinurkadesse on maetud mulla ja kivide alla ja vahele surnute põrm ja panused, nii et kogu kalmistu tõuseb umb. 50—70 cm. üle maapinna. Joon. 24-1 on Tõrma kl. kalme ehitust

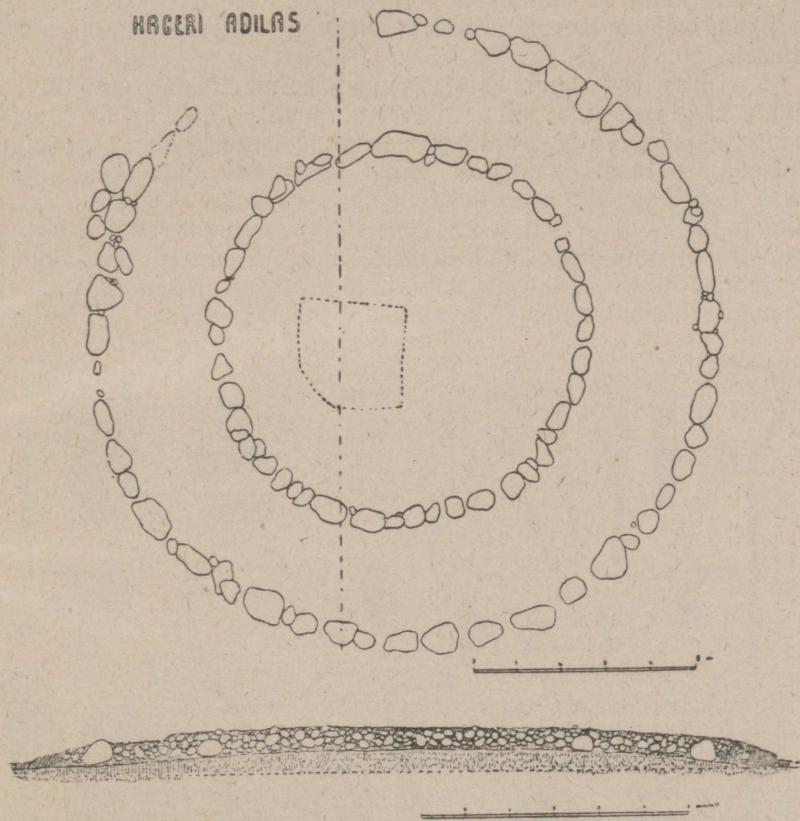
mis ainult osalt lahti kaevet. Tavalisemini ehiteti nähtavasti uued kambrid vanade külge ja nimelt peagu erandita idapoole või läänepoole külge, mitte põhja- või lõunaotsa. Seega moodustus meie varema rauaaja teine kalmistutüüp, mis Eestis kõige tavalisem, n. n. kiviridadega kalmistu, nagu

selgitav päevapilt, kus paistavad kahe paasmüüri otsad ja nende vahel nelinurga täide, mis osalt on mullast paljastet. Täitekivideks olid, nagu pildilt näha, raudkivid, pääasjalikult 40—50 cm. läbimõõta, osalt aga ka päris väiksed. Surnud on, nagu eelpool juba tähendeti, varemalt rauaajal harilikult põletet, kuid tuleb ette ka põletamata luustikke. Nii oli kujutat Tõrma kalmistus paremas otsas ühe vahemüüri

MIKURI KALM

H. A. G.

HAGERI ADILAS

Joonist. üliõp. R. Tamm

Joon. 25. Vanema rauaaja kivilalme põhiplaan ja lõige Adila küla Mikuri tl. maalt Hageri kihelk.

Plaanile on märgitud ainult suured ringidesse asetet kivid (ülemine pahem osa oli lõhut), lõikes on näha nii hästi ringikivid kui väiksemad täitekividki.

kõrval täielik inimese luustik¹⁾. Panusedki on tihti olnud tules, kuid suurem osa ei ole põlend, on aga siiski katki tehtud, vist et neid n. üt. surmata, et needki võiksid minna surnute riiki. Kiviridadega kal-

¹⁾ Põletamata luud on kalmes kollakat värvi ja pudedad, kuna põlend luist on järgi kas valged või sinakas-mustad killud.

mistuis nähti varemalt, aastat 40 tagasi, kivilaevu Skandinaavia vastavate kalmede eeskujul. Arvati nimelt, et vahemüürid või kiviread, mis sarnasest kalmistust risti läbi käivad, on laeva sõudjate pingid; vahel olid päälegi kalmistu otsad, kui seda varemalt oli lõhut, ümarikud või teravadki, mõnes väljapaistvas kivis kalmistu keskel arvati näha võivat masti asetki — ja nii levis see arvamine kohati juba ka rahva hulka. Aga see oli, nagu juba eelpoolsest esitustestki näha, vale. Meie kalmede ehitamisel pole mõeldud laeva ega ole neil sarnasust Skandinaavia laevakujuliste kalmedega — terve teooria põhjenes eksitusel.

Kolmandat rühma varena rauaaja kalmi edustab üks 1921. a. avat kivivare Hageris Adila küla Mikuri tl. maal. See kalm oli täiesti ümmargune, kuigi muidu samasugune lame kivilade, nagu teised eelmisedki. Hageri kalm oli ehitet järgmiselt: oli asetet maapinnale 2 kiviringi, kontsentriselt teineteise sisse. Välimise kiviringi läbimõõt oli 19 m. ja see seisis koos ligi 1 m. suurusist kividest, sise-mine ring oli moodustet väiksemaist, umb. 60 cm. suurist kividest ja selle läbimõõt oli ainult 10 m. (vt. joon. 25). Sisemise ringi sisse oli, nagu varemalt rauaajal tavalisesti, maetud kivide ja mulla alla

Joon. 26. Varena rauaaja ehteid ja riistu Adila kalmest Hageri kihelk. (joon. 25) ja Nurmsi kalmistust Peetri kihelk.

M. s. nr. 1 — riietekkinnitamise nõel rauast; 8–10 — pronksist käsivõrud; 11 — pronksist nõela (nagu 1) pää; 12, 15, 16 — sõrmused, kaks viimast spiraalsed, pronksist; 13 — ripats pronksist; 17 ja 20 — savipottide tükke; 23–26 — mitmesuguseid sõlgi pronksist; 28 — tulelöömise kivi; kõik asjad kuuluvad 3-sse ja 4-sse aastasatta p. Kr.

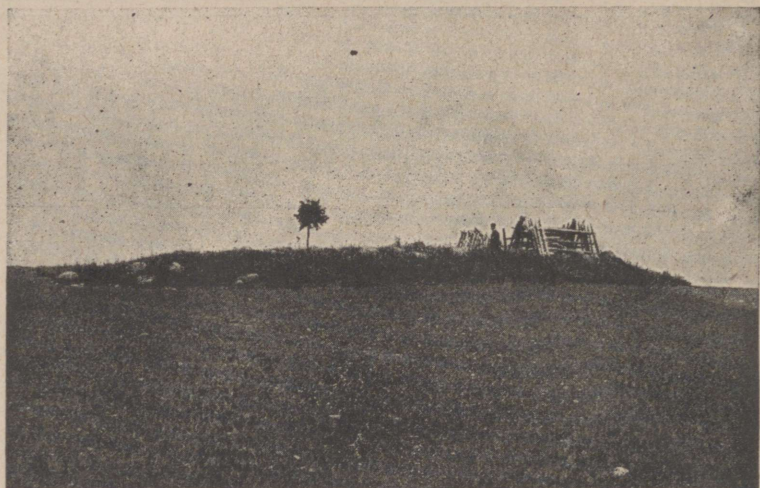

Joon. 27. Varema rauaaja kivikalmede levimine Eestis

Kaardile on märgit ainult need kivikalmed, mis läbi kaevet ja kust seejuures saadud leide.

ning vahele põletet surnu (vist ainult ühe) luud ja panused, mis osalt kujutet joon. 26. Kivide ja mullaga oli täidet samuti kahe ringi vahe ja ümber välisegi ringi oli veel 1—1,5 m. laiuselt mulda ja kive. Kivid, mis täitsid ringe ja piirasid välist ringi, olid n. üt. parajad tõstekivid, umb. 25—35 cm. läbimõõta, osalt aga väiksemad. Kalm oli põllust 50—60 cm. kõrgem.

Seega võib siis Eestis näha oma sisemiselt ehituselt erinevat kolm tüüpi kivikalmistuid: väikesed, lihtsa nelinurgelise müüri piirat kalmistud, siis n. n. kiviridadega kalmistud, mis on tekkinud vahest mitme eelmist tüüpi kalmistu kokku kasvamisel ida-lääne suunas asetsevasse ritta ja viimati kontsentriliste kiviringidega kalmed. Kõik need rühmad, nagu ka eelpool kirjeldetavad noorema rauaaja suured kivikalmistud, on väliselt kaunis sarnased, lamedad, rohuga pinnalt kinni kasvand mullast ja kividest vared, mille sisemist ehitust pinnalt harilikult ära ei tunne, ainult harva on vahemüüri või kiviringi pinnale näha. Tihti on aga täitekividki nii suured, et neid pinnalt võib müürikivideks pidada. Käsiteld varema rauaaja kivivarede välisest kujust pole võimalik midagi kindlat öelda, sest harilikult on neid ikka suuremal või väiksemal määral lõhut ja seeläbi kuju enamasti ümarikuks muudet, ainult pikki, kiviridadega kalmistuid on sagedasti võimalik juba välispidi teistest eraldada.

E. Vitoffi foto

Joon. 28. Noorema rauaaja kivikalmistu Kõola kl. põllus Laiuse kihelk.

Joonis kujutab Kesk-Eestile tüübilist noorema rauaaja kivikalmistut, mis väliselt sarnaneb täitsa varema rauaaja kivikangrutele ja mis koostub suurist kividest, mille vahel väikseid kive ja mulda.

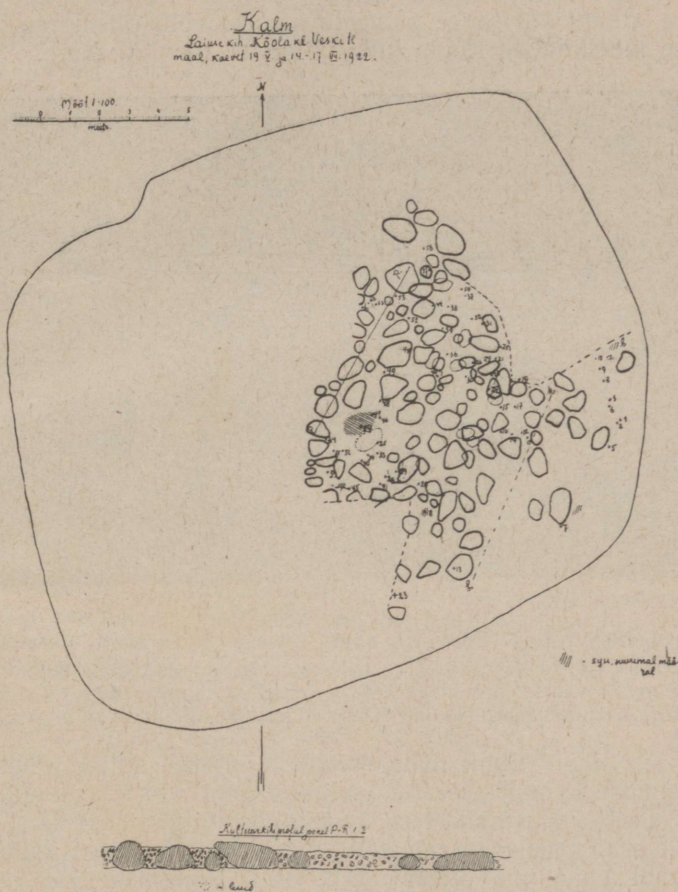
Varema rauaaja kivikalmistud ei esine mitte üle kogu Eesti vaid, nii palju kui seniste leidude järgi teame, peamiselt maa kesk- ja põhjaosas ning sääligi teatud piirkondades (vt. joon. 27). Üks rühm on koondunud Virumaale, esinedes idaosas ainult mere rannikul, teine rühm on koondunud umb. Tallinna ümbrusse, kolmas Järvamaale, neljas Viljandimaale ja viies on Lõuna-Tartu- ja Võrumaal. Läänemaa on seni tolleaaja leidudest tühi, samuti paari erandiga Pärnumaagi. Saaremaalt tuntakse ainult kaks kalmistut, mis on varema ja keskmise rauaaja piirilt. Kalmistute levimine näitab, et varemalt rauaajal inimesi ei eland veel üle kogu maa, vaid ainult teatud aladel, mis olid n. üt. tolleaaja maakondadeks. Madalamad alad nagu rabane Pärnumaa, merest alles võrdlemisi hilja tõusnud Läänemaa ja saared, mis põlluharimiseks vähem soodsad, asusteti hiljemini, osalt koguni alles kristlikul ajal. Meie kodumaal elas varemalt rauaajal juba kindlasti soomesugu rahvas, eestlaste ja läänepoolsete soomlastegi eelkäija, mida tõendab m. s. see asjaolu, et kirjeldet kalmistud ja matmisviisi esinevad tol ajal päälle Eesti veel Edela-Soomes ja põhjapoolses Latvias, kuna keskmises ja lõunapoolses Latvias, kus elasid lätlaste eelkäijad, matmisviis on hoopis teine ja nimelt samasugune nagu tol ajal Leeduski.

c. Noorem rauaag

Keskmise rauaaja kalmede kohta on meie teated alles väga puudulikud. Tollest ajajärgust on meil võrdlemisi vähe leide, paistab, et asustuski oli võrdlemisi õre, vist suure väljarändamise tagajärjel

(Soome?). Nähtavasti tarviteti sel ajajärgul osalt edasi varemata rauaaja kivikalmistuid, sest väga mitmelt poolt leitakse üksikuid keskmise rauaaja riistu ja ehteid vanemaist kalmistuist. Paar iseseisvat matusekohta on maa-alused (vt. maa-alused hauad lhk. 29), kuigi nendegi kohta meie teated on mittekindlad.

Leitudelt ja kalmedelt rikas on jälle meie muistse iseseisvuse lõppjärg — noorem rauaageg. Teiste uute matmisviiside kõrval (maa-alu-

Joonist. H. Moora

Joon. 29. Laiuse kihelk. Kõola küla noorema rauaaja kivikalmistu (joon. 28) põhiplaan ja lõige

Kivid on sisse joonistet ainult sellele osale, mis 1922. a. läbi kaevet, muul kalmel on ära märgit ainult äärjoon. Nagu jooniselt näha, on, vastandina varemata rauaaja kalmistule, nüüd kivid asetet korratult, mingisuguseid müüre pole. Väikseid kive, mis suurte vahesid täitsid, pole plaani joonistet, küll aga lõikele, mis on joonistet joonelt P—R, aga 2 korda suuremalt kui plaan. Numbritega on ära tähendat asjade leiukohad.

sed hauad lhk. 30, kääpad lhk. 51) kestab siin edasi kivikalmedesse matmine. See on otsekoheseks jatkuks varema rauaaja samasugusele surnute matmisviisile. Nagu varemäl rauaajalgi maeti surnud tihti põletamata, suuremalt jaolt aga põletetult. Kalmed on vähemalt man-nermaal väliselt päris samasugused nagu varemäl rauaajal. Siiski on ka kalmi, mis väliselt on teissugused. Kirjeldame jälle kõnesoleva aja kalmistuid rühmade viisi.

Esimese rühma, väliselt eelpool kirjeldet rooma rauaaja kal-mis uile päris sarnaste kalmede näiteks võib olla joon. 28, kujut-et Laiuse kihelkonnas Kõola küla põldudel olev kivivare. Selle vä-

Ark. Kab. kogudest

Joon. 30. Laiuse kihelk. Kõola kl. noor. rauaaja kivikalmistu sisemist ehitust

Pildil, mis võetud kaevamisel, on näha mõned suured kivid ja kultuurkihi lõige nende vahel, kust näha kuidas vahed on täidet väikeste kivide ja mullaga. Nende väikeste kivide vahele on maetud surnute põrm ja panused.

limus vastab, nagu pildilt näha, täielikult eelpool antud vanema raua-aja kivikalmede kirjeldusele: see on lame, umb. 50—60 cm. põllupinnast kõrgem, seisab koos mullast ja suuremaist ning väiksemaist kividest, mis ainult osalt paistavad rohukatte alt välja. Sarnased kalmistud on väga mitmet kuju, mis oleneb jälle osalt suuremast või väiksemast lõhkumisest, millele üks või teine neist aegade kestes pidand alistuma. Lõhkumine oli aga loomulik, sest need kalmistud asuvad nagu vare-madki ikka kõrgemäl kohtadel ja tavalisesti keset põlde. Sisemiselt ehituselt aga lähevad need nooremad kivikalmistud tublisti lahku va-nemaist, nimelt ei ole neis mingit kindlat sisemist ehitust ega moodus-tusi märgata, vaid siin on lihtsalt muld ja kivid aetud surnute põrmule ja panustele pääle nii, et neid kalmi võib nimetada kivivaredeks või kivikangruteks sõna täies ulatuses (vt. joon. 29). Suuri kive on vee-retet kokku jättes neile tihti kaunis suuri vahesid, mis siis väiksemate

kivide ja mullaga täideti (vt. joon. 30). Neissegi kalmistuisse, on maetud palju surnuid. Osalt vist maeti vana kalmistu sisse, sest siingi on tihti mitmes vanaduses asju segamini ega saa eraldada üht matust teisest, osalt aga laiendeti kalmistut kustki äärest — aga siin ei märka seda, mis varema rauaaja kalmistuile oli nii iseloomuline, et kalmistut oleks ehitet edasi ainult teatud suunas (ida-lääne või lääne-ida), vaid nähtavasti on neid kivivaresid laiendet lihtsalt vaba hääksarvamise järgi ükskõik kust küljest, mispärast neil ka pole miski määrat pikkussuuna; nende pikkus ja laius on aga tavaliselt mõnikümmend meetrit. Käsiteldavad suurtest raudkividest suured kalmistud esinevad, nagu juba mainiti, ainult meie mannermaal ja nimelt peamiselt Kesk-Eestis.

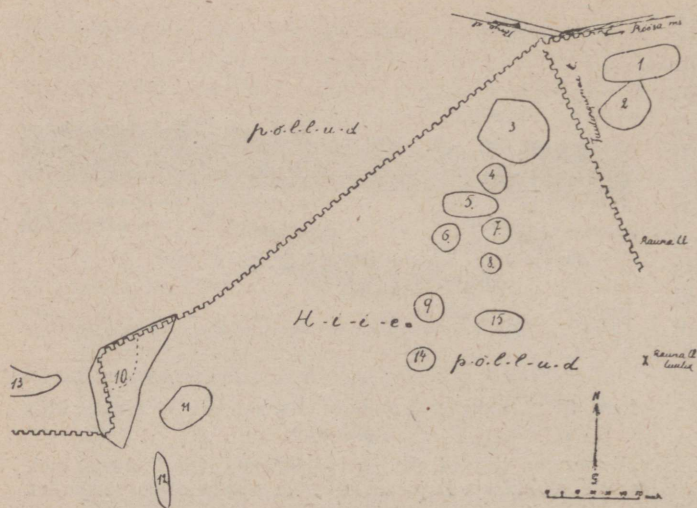
Joonist. üliõp. R. Indreko

Joon. 31. „Varede“ kalmistu Saaremaal Odalatsi küla põldudel

„Vared“ on väiksed, madalad kivilkmed, mis esinevad meie saarte põldudel ja karjamail kümnete ja sadade viisi rühmades.

Teise noorema rauaaja kalmede rühma moodustavad Saaremaa kalmed. Need lähevad Eesti mannermaa kivilkalmist lahku, ühed oma väiksuse, teised oma madaluse poolest, mis oleneb sääl saadaval olevast kiviliigist — paest. Saaremaal tuleb eraldada peamiselt 2 kalmede liiki. Esimese moodustavad n. n. „vared“ ja „raunad“. Nõnda kutsub kohalik rahvas ümarikke või pikergusi kivilhunnikuid, mis peagu ikka esinevad rühmadena koos, on siia-sinna laialipillatult tihti levind üle tervete suurte põldude ja karjamaade (vt. joon. 31 ja 32). „Varedeks“ kutsub siin rahvas harilikult väiksemaid ainult 20—30 cm. kõrgeid ja 3—7 m. läbimõõta kivilhunnikuid (vt. joon. 31), kuna „raunadeks“ nimetatakse suuremaid ja kõrgemaid. Vared ja raunad koostuvad nii hästi raud- kui ka paaskividest, tavaliselt mitte suuremaid, kui neid üks mees võib liigutada. Need kivilhunnikud on laotud maapinnale ja nende alla on maetud ühe või mitme surnu põrm ja panused.

Edasi tuleb Saaremaal ette veel teine liik kalmistuid, mida võiks nimetada „kalmeväljadeks“. Kalmeväljad (vt. joon. 33) on suuremad alad, mis kaetud kaunis ühtlaselt madala kivilkorruga, nagu oleks suurem hulk varesid liitund kokku. Ja ongi vahet võimalik, et need kalmistud on tekkinud sel teel, et vared on laotud päris külge küljega kokku ega mitte lahku nagu joon. 31 kujutab. Kalmevälja ulatus võib olla sada või mitugi sada meetrit pikuti ja laiuti. Kohati on sarnane kalmistu kaetud rohuga ja kadakapõõsastega, kohati on see taimkattest

Joon. 32. „Raunade“ kalmistu Tõnja küla põldudel Saaremaal. Üksikud kivilalmel, „raunad“ on tähendet järjekorras numbritega. Raunad on joonistet muu plaaniga võrreldes 2 korda suuremalt, et need oleksid selgemad. Hambuline joon tähendab kivitarasid.

panna, lahkuminekul välistes kujudes olenevad nähtavasti suurelt osalt saadaval oleva kivimaterjaali erinevusist saartel ja Läänemaal ühelt poolt ja Kesk-Eestis teiselt poolt. Võib olla on siiski saarte kalmistuisse avaldand mõju teatud Ojamaa kivilalmel.

Matmisviisis on ka lahkuminekul. Mannermaa kalmistuisse on, nagu juba tähendet, ikka maetud pikema aja kestel ja suurem hulk surnuid. Saarte kalmeväljadesse ja vist suuremaisasse raunadessegi on

Ark. Kab. kogudest

Joon. 33. Osa Lümanda noor. rauaaja kalmevälja Saaremaal

Harilik kadakane Saaremaa karjamaa, mis kaetud madala mulla ja kivide korrage mille alla muiste maetud põletet surnute põrm.

maetud samuti palju koolnuid, kuid väiksemad vared (nagu joon. 31) paistavad olnud osalt üksikkalmedeks. Mannermaal on nagu varemini, nõnda nüüdki maetud nii hästi põletamata kui põletet laipu, saartel paistab põletamine olnud kaugelt üldisem. Surnute põrmule on igalpool, nagu ikka paganausu ajal, antud kaasa kalme riistu ja ehteid (vt. joon. 15 ja 16), mis tihti on olnud ühes laibaga tuleriidal ja kannavad põlemise ja sulamise märke. Mis puutub tuleriita, siis ei ole see ei varemil ega nooremalgi rauaajal olnud harilikult kalmistu enese kohal, vaid kuski kõrval, sest tavalisest ei leidu tuleasemeid kalmistuis. Kuid tuleb siiski kummagi ajajärgu kivikalmedes vahel ette nii pakse söekihte ja nimelt ka Saare- ja Läänemaa kivikalmedes, et peab oletama sääli tuld põletet olevat. Aga tuld võidi teha matusekohta matusepidustustegi n. n. peiete puhul ega ole kindel, kas mainit söekihid on alati pärit laiba põletamise tuleriidast.

Nii hästi vanema kui noorema rauaaja kalmistud kuulusid igaüks vist teatud külakonnale või sugukonnale, mis vanasti võis tähendada üht ja sama. Kirjeldet noorema rauaaja kalmistud on kõik kahtlemata eestlaste matusekohad ja on huvitav konstateerida, et sama aja Soome kalmistud on päris sarnased meie mannermaa kivikalmedele.

d. Ajalooline aeg

Eelpool on maa-aluste kalmistute kirjeldamisel näidat, kui visad olid kaduma paganausu kombed ja kuidas eriti matmise juures need elasid veel aastasadu päälle meie maa ametliku kristianiseerimise. Ei ole seepärast imekspandav, et kivikalmistuidki tarvitas rahvas vähemalt keskajal edasi. Kõige päält maeti küll muistesse kivikangruisse, ei ole aga päris võimatu, et rahvas vähemalt kristliku aja algul salaja asutas uusigi kivikalmistuid. Nii leiti Lääne-Nigula kihelk. Kirimäe mõisa lähedalt kingult, n. n. „Kabelimäelt“ kivivare, millesse oli maetud põletamata laipu ühes ordu lõppaja (s. o. XVI aastas. algpoole) hõberahadega. Olgugi, et vare lõpulikult pole läbi uurit, on võimalik, et see alles kristlikul ajal on tekkind. Tartu lähedalt Maarja-Magdaleena kihelkonnast on Kaltri talu maalt leitud kesk- aega kuuluvaid haudu, mis olid küll maa sisse kaevet, kuid maapinnal oli olgugi nähtavasti ainult madal kivilade, mis igatahes väliselt näikse tuletavat meelde noorema rauaaja kivikalmistuid.

3. Kääpad

Kirjutand Oskar Parmas

Ida- ja eriti Kagu-Eestis esineb nooremal rauaajal eriline rühm kalmi, mida mujal kodumaal ei samal ajal ega teistel esiajaloo ajajärkudel ei esine ja missuguseid harilikult rahvas nimetab kääpaks. Kääpad (ehk tataari keelest johtuva nimega „kurgaanid“) on laiba või selle põletisjäänuseile kokku kuhjat muld- või tavalisemini liivahunnikud (vt. joon. 34).

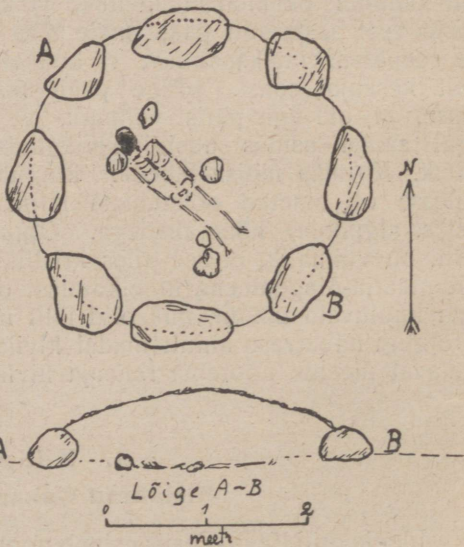

Joon. 34. 2 kääbast Vana-Roosa Kriguli palus Rõuge kihelk.

Kääpad on lihtsad maahunnikud, kive neil tümber ei ole.

nime tüntakse kääbaste kal-
mistuid rahva hulgas teiste
nimetuste all, nagu: „kabeli-
mägi“, „puuskimägi“, „kal-
matemägi“, „kääbastepäälne“,
„patarei ase“, „vene-“, „rootsi-“
ja isegi „liivlastekääpad“ jne.

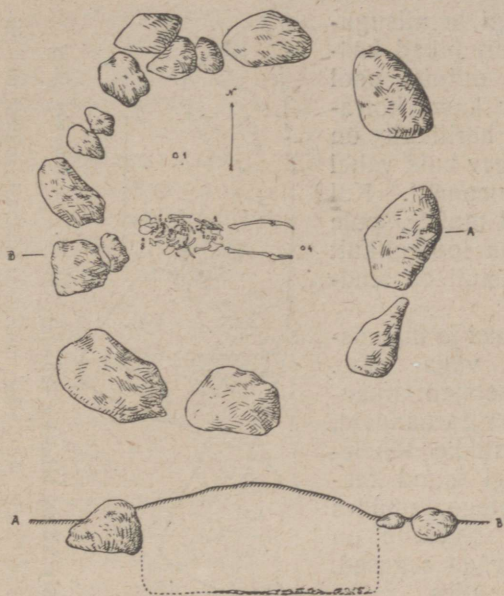
Kääpad esinevad meil,
nagu juba tähendeti, ainult
teatud kitsamal alal (vt. joon.
38): kogu Petserimaal, ida-
poolsel Võrumaal (Räpina,
Vastseliina, Rõuge, Kanepi ja
Põlva kihelkonnas), Lõuna-
Tartumaal Võnnu kihelkonnas;
pääle selle tuleb enam-vähem
üksikutena neid ette Põhja-
Tartumaal Peipsi ranna lähe-
duses (Kodavere, Torma ki-
helk.) ja Virumaal (lisaku
kihelk., Narvatagune). Siis on
neid veel üks üksik rühm
Helme kihelkonnas Hummuli
mõisa metsas. Kääpad asuvad
tavaliselt mööda jõgede kal-

Joon. 35. Kääpa põhiplaan ja lõige Konečki külast Irboska lähedalt

Surnu oli maetud kujutet kääpa alla põletamata, üsna madalasse hauda.

Ark. Kab. kogudest

Ark. Kab. kogudest

Joon. 36. Kääpa põhiplaan ja löige Maly külast Irboska lähedalt

Põletamata laip oli maetud hauda kääpa alla. Luustiku juures olid panused: 2—3 savipotitükkid, 4 — nuga, 5 — ripats, 6—8 — klaashelmed kaela juures, 9 — kõrvarõngas. Löikel on punktiiriga tähendet osa, mis lahti kaevati kääpa uurimisel.

Väliste tunnuste poolest võib kääpaid jagada kahte suurde rühma: kiviringiga piirat (joon. 35, 36) ja ilma kiviringita kääpad (joon. 34). Kiviringidega kääpad esinevad kõige tavalisemini Petserimaal eriti Irboska pool, mujal harva. Kääpad esinevad ikka suuremates rühmades, koos kiviringidega ja ilma kivideta kuni paarsada kääbast samas kalmistus (vt. joon. 37). Kiviringiga piirat kääpad paistavad olevat väiksemad, nende läbimõõt kõigub umb. 1,5 m. ja 7,5 m. vahel, kõrgus paarikümne cm. ja 1,5 m. vahel. Kivideta kääpad on umb. 3—12 m. läbimõõta ja kõrgus 0,5—2 m. Harilikult on ümber kääpa 8—10 suuremat kivi, kuid tuleb ette vähem ja enamgi. Kivid on tihti suurelt osalt maa sees, vahel ka täiesti murukatte all. Kiviringid on mõnel korral natukene pikergused, harilikult aga võrdlemisi korrapäraselt ümmargused. Kivideta kääpad ei tarvitse ikka algupäraselt olla olnud niisugused, võib esineda niisuguseidki, kust kääbast piirand kivid on ära veetud. Kivideta kääbaste hulgas on sagedasti haruldaset pikki kääpaid, eriti Võrumaal. Sarnaste pikkus võib ulatuda 50 meetrini ja enamgi, seejuures on laius 5—8 m., kuid võib tõusta 15 meetrinigi. Kääpad on tavaliselt üksikhaud,

daid. Iseäranis rikkad on kääbaste poolest Võhandu, Ahja ja osalt Piusa jõe ümbrus, kust neid sadade viisi on teada. Eemal jõgedest on Irboska ümbruse ja osalt Vastseliina kihelkonna kääpad. Nagu kääbaste levimiskaardist näha, on kääpaid kõige tihedamini Irboska ümbruses ja Piusa jõe mööda. Üldse on senise kokkuvõtte järgi Eestist teada kääpaid umbes 1500. Arvatavasti leitakse kääpaid veelgi iseäranis metsade alt jne. On aga kindel, et väga palju kääpaid on hävitet, sest neid on näit. võrreldes kivilalmedega väga kerge künni alla võtta. Petserimaal ongi veel kõige viimasel ajal palju kääpaid hävitet ja mõnest suurest kalmistust on mälestuseks veel ainult vähesed riismed keset põlde.

kuid tuleb ette hulghaudugi ja niisugused võivad olla eriti mainit pikad kääpad. Kivideta kääpad on mitmel pool ümbritset ringi ümber jala käiva korrapärase kraavikesega, mis harilikult on umb. 30 cm. lai ja sama sügav kuid vahel esineb sügavamana ja laiemanagi. Kui harilik see kraav on olnud muiste, pole võimalik öelda, sest see on loomulikult aja kestes täis varisend, samuti on teadmata selle tähendus.

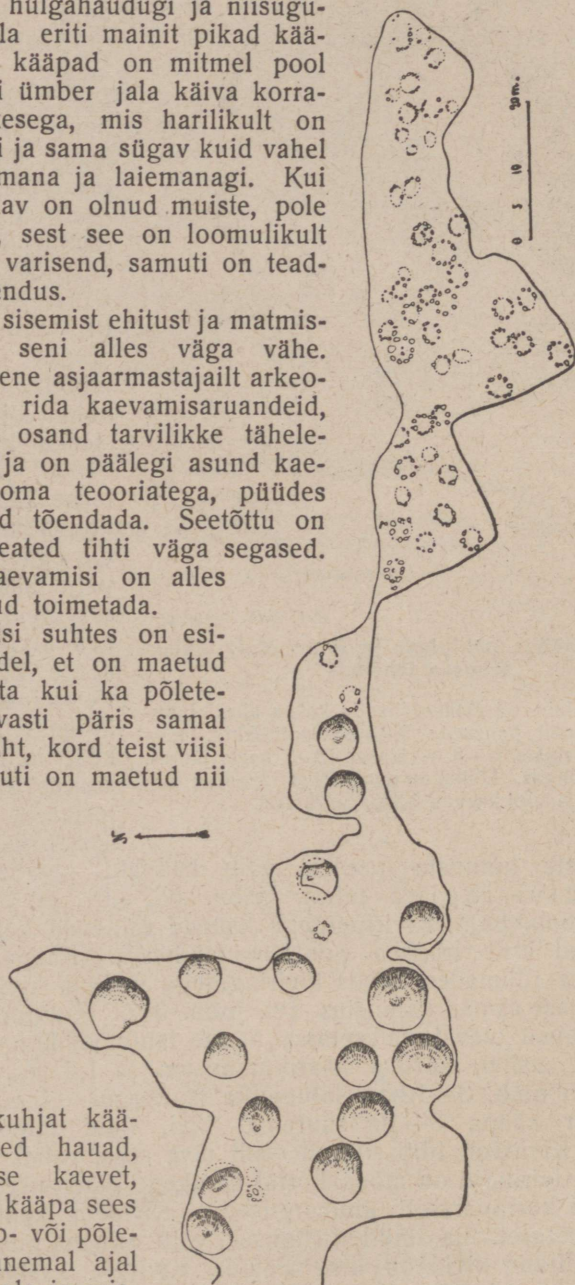
Kääbaste sisemist ehitust ja matmisviisi tuntakse seni alles väga vähe. Meil on küll vene asjaarmastajailt arkeoloogidelt terve rida kaevamisaruandeid, aga need pole osand tarvilikke tähelepänekuid teha ja on päälegi asund kaevama igatüks oma teooriatega, püüdes ainult viimaseid tõendada. Seetõttu on meil olevad teated tihti väga segased. Teaduslikke kaevamisi on alles liig vähe jõutud toimetada.

Matmisviisi suhtes on esialgu siiski kindel, et on maetud laipu põletamata kui ka põletetult, ja nähtavasti päris samal ajal on kord üht, kord teist viisi toimetet. Samuti on maetud nii hästi võrdlemisi kõrgele kääpa sisse kui ka vahetult kääpa alla algupärase maa pinnale (joon.

35) samuti maasse kaevet hauda (joon. 36) ja siis alles

haua kohale kuhjat kääbas. Missugused hauad, kas maa sisse kaevet, maapinnal või kääpa sees olevad, kas laip- või põletishauad on vanemal ajal tulnud tarvitusele ja mis-

sugune matmisviis on nooremal ajal saand kombeks, seda praegu veel kindlasti ei teata, kuid paistab tõenäolisena, et põletamine on

M. Schmiedehelm järgi

Joon. 37. Osa kääbaste kalmistust Maly külas Irboska lähedal

Kalmistu, millest osa kujutet plaanil, on suurimaid sarnaseid kääbastikke Eestis, käsitades umb. 200 kääbast, millest osa piiratud kividega, teine osa on ilma kiviringideta. Petserimaal on varemalt olnud teisigi sarnaseid suuri kalmistuid, kuid on suurelt osalt hävitatud.

vanem komme. Petserimaal, Obinitsa ja Tiivikovo kalmistuis on pandud tähele, et põletet surnu luud on olnud kääpas kummulil pandud savipoti all. See savinõu on olnud suur ja nähtavasti eriliselt seks valmistet.

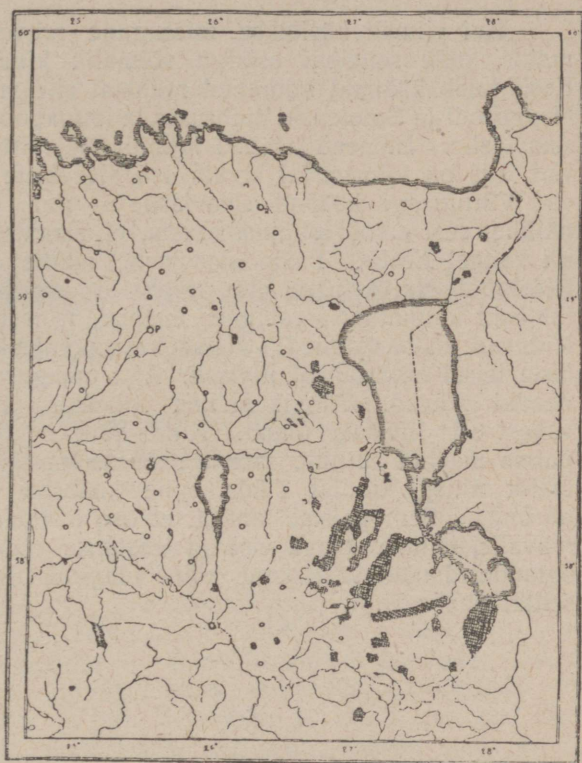
Põletamata laibad on, nagu juba tähendeti, kas päris maapinnal kääpa all, või on kääpa all haud, mille sügavus on väga erisugune (vrld. joon. 35 ja 36). Irboska pool on laibad maetud enamasti kagu-loode suunas, mida on tähele pandud samasugustes kääbastes Peipsi taga

Venemaalgi. Laiba juurest leitakse ka puust kirstu jäänu-seid, kirstunaelu jne.

Mõnel korral on Irboska pool hauas

olnud paas- või liivakiviplaatidest kast, mille sees siis asetses puukirst. Koolnu on asetet hauda seliti. Surnule on harilikult kaasa antud savinõu, vahest omal ajal toiduga, ja asetet jalutsi. Pääle selle on panusteks tavaliselt ehted: sõrmused, ripatsid ja tööriistad, ning relvad: kirved, odaotsad jne. Kääpais on tihti nii hästi põletet luude kui põletamata laipade all, vahel ka kõrgemal kääpa sees söe ja tuha kiht. Pole võimalik öelda, kas need tuleaseme jäänused on põletet luudega kääpais laiba põletamise tuleeridast pärit, sest laiphaudades on need kahtlemata matmispidustuste, peiete puhul tehtud tulest järgi jäänd. Kõige pääl on vahel kääpa pinnas kiht paaskivi tükke, mis vist on pidand kaitsma kääbast laiaili varisemast.

Kääpad kuuluvad, nii palju kui seniste uurimiste põhjal võib öelda, kõik nooremasse raua-aega. Siiski pole neid seni leitud päris selle ajajärgu algult vaid alles umb. X-st aastasajast alates. Kuna neisse matmine lõppes, pole ka võimalik täpselt määrata, vaid Petserimaal lähevad kääbaste kalmistud otsekohe üle keskaegseiks matusekohtadeks. Säält võib kaunis tihti leida madalate kiviringidega kääbaste alt keskaja ja veel hilisemagi aja rahadega laiphaudu.

Joon. 38. Kääbaste levimise kaart Eestis
Alad, kust teatakse, kääpaid on risti joonestet.

Kui viimati küsitakse, missugune rahvas oma surnud kääpaise mattis, pole sellelegi esialgu võimalik kindlat vastust anda. Pääle Eesti tuleb kääpaid nooremal rauaajal ette veel Peipsi taga Venemaal, Novgorodi ja Smolenski ümbruses ja lõunapoolgi, mis kindlasti kuulusid slaavlasile. Et need kääpad igapidi meie Irboska kääbastele sarnanevad, siis on viimasedki arvatavasti slaavlaste omad. Kuid kas kuuluvad Võrumaagi kääpad slaavlasile — pole teada, pole vähemalt tõenäiline, sest ei ole põhjust arvata, et slaavlaste oleksid müiste eland nii kaugel Eestis. Pääle slaavlaste, mattis oma surnud kääpaise ka teiselpool Narva jõge elav eestlaste hõimrahvas, vadjalased. Neile tohiks kuuluda Narvataguse kääpad, vahest isegi Iisaku kihelkonnas leiduvad kääbaskalmed. Meist lõunapool oli kääpaid lätlasil ja eestlaste teisel hõimrahval, liivlasil. Aga praegusele Võrumaale ei ulatund needki rahvad. Ainult Helme kihelkonnas olevad kääpad võiksid vahest olla liivlaste omad. Kuid kõik need arvamised kuhugi kääpaise maetud surnute rahvuse kohta on ainult oletusi, ega ole võimalik midagi kindlat öelda enne kääbaste põhjalikumat teaduslikku uurimist. Seni paistab ainult, et osa kääpaist võiks kuuluda võõraile rahvaile, teine osa aga vist on eestlaste omad, kes selle matmisviisi omandasid nähtavasti enne kõike idapoolseilt, osalt vahest lõunapoolseiltki naabreilt.

III. Usulise eluga ühenduses olevad muistised

1. Pühad puud ja hiied

Kirjutand Hilda Laur

Mälestusmärkide hulka, mis säilitavad esivanemate usulisi käsitusi, kuuluvad teiste seas ka pühad puud ja salud. Rahvas nimetab neid tavaliselt „hiiepuudeks“, „ohvripuudeks“ ja „hiiteks“. Nimetus „hiis“ on väga laialt rahval tarvitusel pühade salude kohta ja tarvitame seda siingi samas tähenduses. Üksikuil pühadel puudel näikse olnud sama tähendus mis hiitelgi, ainult selle vahega, et hiies oli puid palju. Pühade puude ja hiite austamine arvatakse johtuvat surnud esivanemate hingede austamisest, mil oli eestlaste nagu teiste soomesugu rahvastegi muistses usundis kõige kesksam tähendus. Arvatakse, et surnu hing jäi sinna „elama“, kus inimene suri või kuhu ta maeti. Nii hakati kõige päält austama kalmistuid, neil ja nende ümber võimalikul korral kasvavaid puid, milles arvati elavat surnute hinged, mis olid seega saand nende puude haldjaks. Ja nii olidki kalmistud neil kasvavate puudega arvatavasti esimesteks hiiteks¹⁾. Samuti arvati kalmistuil kasvavais üksikuis puis asuvat haldjaid ja need tulid teenistuse esemeiks — ohvripuuks. Joon. 39-l on kujutat suur ohvipärn Võnnu kikelk. Mäesuutsu talu ees, mis kasvab muistsel kalmel. Sama austuse osaliseks võis saada mets, kui näit. säääl, või puu, kui selle all oli mõni inimene hukkund, sest nagu juba mainit, jäi rahva ettekujutuses tema hing sinna elama, sai vastava metsa või puu haldjaks, nagu vette hukkunute hingedest said vastava veekogu haldjad. Surnute hingedel ja haldjatel oli aga rahva muistse arvamise järgi üliloomulik võim — nad võisid ellujäänd inimesile tuua õnne, anda hääd saaki, kui ka teiselpoolt saata haigusi ja muid õnnetusi. Seepärast anti neile lepituseks ja meelehääks ohvreid, ehiti puid kus nad asusid jne. Kogu esivanemate puude, kivide vete jne. teenistus ja neile ohverdamine põhjenez algupäraselt nende haldjate teenimises ja nende ohvritega

¹⁾ Sõna „hiis“ ongi vahel tähendand otsekohe kalmistut. Vt. Krohn, K., Suomalaisten runojen uskonto, Helsinki 1915. lhk. 266.

E. Vitoffi foto

Joon. 39. Vana püha pärn Mäesuutsu tl. maal Võnnu kihelk.

Pärn kasvab muistsel kivikalmel; puu tugevusest saab ettekujutuse, kui seda võrrelda kõrval seisva mehega.

kaks igivana ohvri mändi Keila khl. Ohtu külas, Võnnu khl. pärn (joon. 39), Lääne-Nigula Palivere ms. pärnad ja mõned muud.

Hiis oli püha, ega tohtind keegi säält puid raiduda, ei oksagi murda, Hiiumaal isegi kuivand oksti puu alt korjata, olgugi et küttepuid oli puudus¹⁾). Karja hoiti sissepääsmast, koguni inimestel oli hiide astumine ja püha puu külge puutumine keeldud. Niikaugele kui puuvari ulatus, ei tohtind marju noppida. Puulehtigi kardeti võtta, olgu siis hambavalu, või mõne muu haiguse vastu. Mõned hiied olid kuulsad ja suured ja kogu küla, ehk terve ümbruskond käis säält palumas ja ohvreid toomas. Sarnaseid oli näit. kuski Hiiumaal (Holzmayeri teade), Virumaal n. n. Kuremäel ja vist ka Võhandu jõe algul²⁾ jne.

Kuid harilikult oli igal külalgi oma hiis, kohati üksikuil taludelgi väike pühaks peetud aianurk või mõni üksik hiiepuu. Hiis oli sage-

lepitamise, et nad ohvritoojaile maapäälseile inimesile oleksid häatahtlikud ja annaksid neile kordaminekut ning õnne. Ohverdamiseks olid osalt teatud ähtpäevad aastas, ohverdeti kui midagi alusteti või üriteti, ohverdeti ka siis, kui mingi õnnetus juhtus, et pahaseid haldjaid lepitada. Ettekujutus haldjaist aga tumenes hiljemini ja nii jäid puud ja hiied nagu veed, kalmed jne. ise teenistuse esemeiks ja ohvreid anti õtsekohe neile.

Pühad hiied asusid mäenõlvadel, orus või kusagil jõe või järve ääres, harilikult ümbruskonna looduskaunis paigas. Nad olid enamasti tammesalud, harvemini ka muud lehtmetsukad. Ka üksikuks hiiepuuks valiti harilikult lehtpuud — tammed, pärnad, jalakad, lepad, pihelgad. Harvemini esinesid hiiepuudena okaspuud — mänd, kuusk ja kadakas, viimane eriti siis, kui see oli kasvand ebatavaliselt suureks. Viljapuid pühadena puudena ei austet¹⁾). Säilund hiiepuudest on kõige tore-damad ohvritamm Muhus Võlla mõisa põllul, (vt. joon. 40),

¹⁾ Eisen, M. J., Esivanemate ohverdamised, III tr. lhk. 50.

²⁾ Krohn, J., Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, Helsinki 1894, lhk. 30.

³⁾ Krohn, mainit teos, lhk. 28 ja 29.

dasti aiaga piirat ja seda kutsuti siis ohvriaiaks. Aiaga ümbritseti harilikult üksikuid talu aianurki, kuid samuti ka suuremaidki hiiesalusid. Teistest puudest pühamiseks peeti hiies harilikult mõnd üksikut vana õõnsat puud, mille juurtele või õõnsusse siis ka suurem osa ohverande pandi. Okstele riputati värvilisi paelu, lõngu ja riideribasid¹⁾.

Kõige soodsam aeg ohverdamiseks oli neljapäeva õhtu²⁾. Kõigist põllu- ja karjasaadusist viidi esmalt osa pühale hiiele või puule (uudseviljast, tapet loomast, valmistet toidust jne.) enne kui ise maitstva hakatigi. Ohver hoidis karja kiskjate elajate eest; ohvriga loodeti tõsta loomade sigivust ja saada „pahasilma“ vastu kaitset; ohveranniga lepitet hiiehaldjad soodustasid vil a kasvu jne. Seks pidi ohverdetama, kui oras tõusis, ning sügisel viljalõikamise järele, samuti ka vähemtähtsatel juhtumustelgi. Hiiepuid pidi loomaverega kastetama, tapet looma värsket lihaleent ja õlut puujuurtele valatama, raba loomadele toites, enne kui pere maitsta võis.

Mõningatel muudelgi juhtumustel loodeti hiiepuult abi, eriti iga-suguste häiguste puhul: muld hiiepuu juurelt parandas hambavalu ja naha-haigust, hiiepuu all kasvava samb-laga suitseteti haiget kohta, ning hiiepuu lehega vajutamine võttis valu³⁾.

Kõige selle eest pidi aga hiiehaldjatele anniga tasuma. Ohvriannid olid väga mitmekesised: valmistet toit, kanamunad, viljaterad, meekärjed; isegi naiste käsitöid ja riid-

J. Pääsukese foto E. R. M-i kogudest

Joon. 40. Püha tamm Võlla mõisa põllul Muhus

¹⁾ Krohn, säälsamal lhk. 30.

²⁾ Eisen, mainit teos, lhk. 50.

³⁾ Vrdl. Eisen, säälsamas lhk. 51.

detükke anti. Tähtsam oli siiski rahaohver: rikkamad tõid hõberaha, hõbepreesi või muu väärtusliku ehteasja; vaesemad vaskkopika, või kaapisid preeside ja kaelarahade küljest hõbevalget. Ainult väike osa ohvriandest on säilund ohvripaikades ja nüüd neist leitud. Võiks mainida mõned leiud, nagu: tükk kaelaketti Ambla Pirsu hiiest, palju mitmesuguseid hõbeasju kose Paunküla hiiemäelt, rahu Märjamaa Järküla hiiemäelt ja mujalt veel. Need asjad on kõik etnograafilised, ega ulatu kuigi kaugele aega tagasi. Seni ei ole teada kindlaid esiajaloolisi leide hiietest, aga sarnaseidki peaks leiduma, sest hiielokhad võivad tihti olla põliselt vanad ja olla pärit muinasajastki, näit. seisab ohvripuu Võnnu kihelkonnas, mis kujutet joon. 39-l, esiajaloolisel kalmel ja seega ulatub selle austamine paganausu aega, kuigi puu ise on noorem¹⁾.

Väga tihti oli ohvriaidades ja hiietes ohvrikive ja ohvriallikaid. Nii on Kadrina Palmse hiiemetsas 2 suurt ohvrikivi, Muhu Painase küla hiieniidul on kivi, samasugune Audru Lavassaarel, Tõstamaa Killumaal kaks „kärnakivi“, Karuse Paadremaal j. m. veel. Mõnelpool teab rahvas kõnelda mingisugusest altarist, kuhu ohvriande viidud. Niisugusteks olid kas kokku kantud kivihunnikud või loomulik suur kivi, mõnelpool katsuti sellele nelinurkne või mingi muu kuju anda. Niisuguseid altariehitusi mainitakse Helme Koorkülast, kus hiiepuude all kümnekond suurt kivi olnud hunnikusse laotud; alles paarikümne aasta eest on sääl veel olnud ohvriande. Võnnu pärna all (joon. 39) on vanasti samuti ohvrialtar olnud. Karja kihelk. Metsääre küla hiies olnud mehekõrgune raudkividest ehitet altar, mille otsa kiviastmeid mööda päästud; alles hilja aja eest on karjapoisid selle lõhkund²⁾. Ohvriallikas ja ohvrikivi suurendasid omakorda hiietähtsust ja kuulsust.

Puude austamist tuntakse naabermaiski Soomes, Rootsis, Lätis.

Nagu juba tähendeti, ulatuvad mõned hiielokhad ja ohvripuud tagasi esiajaloolisse aega, ilma et siiski võiks lähemalt määrata, kui vana on üksikute puude ja hiiete austamine, vahest päälle mõne erandi, mis asub otsekohe säilund kalmel. Uusi hiiisi hakati meil tarvitama ja üksikuid puud austama vist väga laialt veel kristlikul ajalgi, kui näit. kuski metsas või puu juures nähti vaimu, tuld või muud sarnast. Hiiekohtadena olid austet loomulikult kõik need mittekiriklikud matusekohad, n. n. külakalmistud, missuguseid kirjeldeti eespool. Suurem jagu meile teadaolevaid hiiisi tohikski olla pärit alles ajaloolisest ajast.

2. Pühad veed

Kirjutand Hilda Laur

Päälle puude pidasid meie esivanemad pühaks tihti vettki. Ohverdeti allikaile, jõgedele, tiikidele, järvedele jne., õigemini haldjaile,

1) Puudest võib tamm ja mänd olla väga vana, kuni 600—700 aastat, kuna pärn, nagu mainit pildil Võnnust, nii kaua ei ela.

2) Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, „Odaees“ Tartus, 1924. lhk. 49.

J. Pääsukese foto E. R. M-i kogudest

Joon. 41. „Siniallikas“ Viljandimaal Paistu kihelk.

keda nad uskusid ühes või teises asuvat. (Haldjate usu algusest ja tähendusest vt. eelmises kirjutuses.) Kõige suuremas lugupidamises olid allikad. Neilt loodeti abi haiguste vastu, nii inimestele, kui loomadele. Allikavesi parandas haigusi, hoidis edaspidiste haiguste eest ja tõi puhastust. Rahvasuus on neil allikail mitmeid nimetusi: pühad-,

tervise-, elu-, ilma-, nõia-, silma-, udu-, jne. allikad. Kuid harilikult tuntakse neid lihtsalt allika nime all, millele kohanimi juurde lisatakse. Neid allikaid, mis enamasti kõik terviseallikate kilda kuuluvad, on palju, peagu igas kihelkonnas. Mõnes koguni mitu. Mõned neist on tuntud väiksemal alal, teised jälle laiemalt ja kauge maa tagant on käind rahvas neist tervistandvat vett toomas. Eriti kuulsad on olnud näit. Kuusalu tervisallikad¹⁾. Ka surnuid pestud vahel allikaveega ja püütud neid siis võimalikult allika lähedale mattagi. Laialt tuntud allikad on olnud veel Kose kihelk. Ravila ja Uuemõisa allikad, Pilistvere Kõo uduallikas jne.

Arstimas käidi kas allikal endal, või jälle allikavett viidi nõuga koju. Mõni allikavesi mõjus ainult koha pääl, nagu Harju-Jaani Peningi Igavere allikas. Sel allikal olnud nii suur võim, et see raskimaidki haigusi parandand. Vett ei toht aga mitte ära viia, vaid haiged pidid endid veega säälsamas pesema²⁾. Teistest allikatest teatakse, et säält viidud vesi kodugi haigusi parandas.

Allika veega arstiiti pääsjalikult naha- ja silmahaigusi. Eriti palju on meil just silmaallikaid. Allika veega pesemine andis silmle selge nägemise ja kaotas näolt tedretähed, vistrikud jne. Mõnest kohast on teada, et pesema peab noorel kuul.

Lääne-Nigula Taebla tohtriialikal arstiiti pääle silmade kõrvugi. Ometi ei mõjund allikavesi ilma ohvrita. Alles kui abiotsijad allikahaldjale olid ohverdand, parandas vesi haigusi. Ohverdeti puudelegi, pääsjalikult raha: hõberaha, või mõni hõbedast ehtesi, või siis kas või ainult vaskkopikas, hõbeasja küljest võidi kaapida hõbevalgetki. Mõnest allikast on teateid, et ainult rahaohver mõjus, nagu Karja Põitse küla silmaallikast, Valjala Väkra allikast jne. Teistesse toodi jälle muidki asju ohvreiks: viljateri, soola, riidelappe, helmi jne. Isegi riideid ohverdeti, nagu Kose Uuemõisa allikasse³⁾. Mihkli kihelk. Painvere küla son olnud allikas, kuhu valmistet toitu ohverdet. Allika juures eland ümberkaudu kuulus arst, kokk, kes rahvale ohvritoitu keetnud. Sellest ka allika nimetus „kokaallikas“⁴⁾. Allikasse ohverdet asja ei tohtind keegi välja võtta ega oma kasuks tarvitada: eksijat tabas karistus — ta võis mitmesuguseid naha- ja silmahaigusi saada, isegi rimedaks jääda.

Muidu uskus rahvas veel, et allikal eriti suur tervekstegev võim on, kui vesi teatud suunas voolab. Nii usub vanarahvas Saaremaal, et allikaveel suur mõju on, kui vesi voolab põhjapoole. Palamusel jälle valitsevat rahva seas arvamine, et kõige enam aitab allika vesi, mis voolab idapoole⁵⁾.

Ilma allikaiks kutsutakse ohvriallikaid, mis rahva arvamise järele ilma võisid muuta, hääd ja halba ilma saata. Neist allikaist on kõige tuntumad Laiuse Siniallikas, Võu jõe allikas, Kaarma Uduvere

¹⁾ Jung, J., Muinasajateadus eestlaste maalt III, lhk. 68.

²⁾ Eisen, M. J., Esivanemate ohverdamised III tr. lhk. 57.

³⁾ Jung, eelpool mainit teos lhk. 77.

⁴⁾ Jung, säälsamas lhk. 189.

⁵⁾ Palamuse kih. kirjeldus. Ark. Kabin. arkiivis.

allikas, Maarja-Magdaleena Vara allikas j. m.¹⁾). Eriti kuulus oli Laiuse Siniallikas. Sellest uskus rahvas, et ta vihma ja põuda, ikaldust ja rohket lõikust võis saata. Suure saju ajal maeti allikas kinni, sest vihmapiived ja ülepää kõik niiskus arvati tulevat allikast. Põua ajal tuli allikat rookida. Seda toimetasid kolm samanimelist lesknaist, või leskmeest labidaga, rehaga, leivaga ja lauluraamatuga. Rahe eel kuuldus allikast isesugust kahinat. Nagu muil ohvriallikail usuti ilmaallika veelgi tervekstegev võim olevat. Nii tarviteti Laiuse Siniallika vett silmahaiguste arstimiseks; uueaastapäeval pesi ümberkaudne rahvas Siniallika veega silmi, et silmad hästi seletaksid ja näolt kaoksid vistrikud ja tedretähed. Rahvasuu teab jutustada, et allikate mõõtmisel ilmuvad nõori otsa verised oina või kitse pääd hoiatuseks allikamõõtjaile. Kreutzwaldi teatel ohverdandki rahvas vanasti ilmaallikatele veri-seid sikupäid²⁾).

Tuntud on rahvasuus veel viina allikad, millest rahva usu järgi vanasti viina välja keend ja mõduallikad, millest mõdu vooland. Hiljemini annud need allikad viina ja mõdu veel ainult vana-aasta- ja jaaniööl. Niisugune viinaallikas olnud Kuusalu Turje keldris; viina olla vooland Voltveti Kärša allikastki.

Pääle allikate ohverdeti mitmel pool veel tiikidele, lohku- dele ja kaevudele gi. Lohud, kuhu ohverdeti, asusid enamasti hiite või hiiepuude lähedal ja neid kutsuti hiie- ehk ohvri-loh- kudeks. Hiie-lohud olid näit. Märjamaa Lokuta küla hiie-tammikus, Viru-Nigula Malla hiies jne. Neis käidi haiguste puhul ohverdama ja endid pesemas. Tiiki on ohverdet Voltveti Käršal, nimelt viidud sinna igast uudsest³⁾). Tihemini ohverdeti kaevudele⁴⁾), näit. viskas noorpaar kaevu „kaevuanni“, hõbevalget ehk hõberaha, et kaev neile alati tarvilikku joogivett annaks. Kaevu-vesigi parandas mitmesuguseid haigusi, kui sinna hõberaha ohverdeti. Uuel aastal visati kaevu ohvriks soola või midagi muud, et vesi ei lõpeks. Tervistandvate vete kõrval tunneb rahvas mõnd kahjulikkugi, mis haigusi ei parandand, vaid tuua võis. Nõnda teab rahvasuu, et Viljandi Siniallika vesi tiisi- kust annud, Palmsi (Kuusalus) allikas aga kurguhaigust⁵⁾), ka neile tuli ohverdada: ohvriga lepitet allikahaldjas ei teind siis vee tarvitajale enam kurja.

Ka suuremaid veekogusid: jõgesid, järvi ja merd on vanasti peetud pühiks. Seda tunnistavad muu seas mitmed „pühajärve“ ja „pühajõe“ nimetusedki. Pühajärvi on Eestis mitu, suurim neist on Pühajärv Otepää kihelkonnas. Pühajõgesid on Käršal, Kõigustes, Jõhvis, Salatsis⁶⁾). Emajõe algus kannab samuti Pühajõe nime. Pääle mõningate rahvasuus alalhoidund mälestuste jõgede austamisest on meil teateid veel Gutsflaffilt a. 1642, nimelt Võhandu jõest. Seda

¹⁾ Eisen, Esivanemate ohverdandmised lhk. 57.

²⁾ Eisen, säälsamas lhk. 58.

³⁾ Eisen, säälsamas lhk. 61.

⁴⁾ Eisen, säälsamas lhk. 60.

⁵⁾ Eisen, säälsamas lhk. 59.

⁶⁾ Eisen, säälsamas lhk. 55.

Ark. Kab. kogudest

Joon. 42. Mustjala Panga küla kõrge paaskallas, mille kohal merele ohverdet

J. W. L. Luce teatel ohverdet merele vähe eemal kujutat paaskaldast, kus meri järsku sügavaks langeb ja m. s. vesi seetõttu kohisevat.

jõe on rahvas pühaks pidand ja sellele ohverdand. Nimelt olla Võhandu jõgi eestlaste ja lätlaste arvamise järele ilma võind anda ja tulevast ilma ennustada. Hääd lõikust ja soodsat ilma käidi jõelt palumas — seks tuli jõele ohverdada, jõge rookida ja muidu kõigest roojusest hoida puhtana. Vastupidi, taheti sadu, külma ja halba ilma, visati midagi roojast jõkke. Nii Gutsloffi teated. Nagu allikaile, on jõgedelegi haiguste puhul ohverdet: hõberaha või midagi muud. Jõe veega pesemine on siis haiguse kaotand¹⁾.

Järvedele ja merele ohverdasid kalamehed ja veel sõitjad. Merele ohverdamisest on teateid Saaremaalt, nimelt Kihelkonna Kõrgelaiult ja Mustjala Pangalt. Ohverdeti hää kalasaagi saamiseks, ja et tormid ning muud õnnetused ei tabaks merelolijaid. Mustjalas oli ohvrikoht Panga küla juures mererannal, kus paaskallas kõige järsum (vt. joon. 42). Sääl on J. W. L. Luce teatel muiste iga aasta merehaldjale peetud ohvripidu. Veel möödund aastasaja keskel valand kalamehed merde viina ja õlu ohvriks.

Suurematele järvedele, Peipsile ja Virtsjärvele, ohverdeti sama mõttega kui merelegi: ohver tõi kalaõnne ja kaitsis veelolijat tormi ja õnnetuse eest.

Mujal, meie naabermais tuntakse samuti allikate austamist. Rootsisis ja Soomes on ohverdet allikaile iseäranis teatud tähtpäevil, mida meil pole seni erilisel tähele pandud. Nii on Soomes suuremale

¹⁾ Eisen, säälsamas lhk. 62.

osale allikaile ohverdamine seotud jaanipäeva pidustustega¹⁾. Kuid samuti nagu meie pühad allikad, on needki parandand mitmesuguseid haigusi, eriti naha- ja silmahaigusi²⁾).

Allikate ja vete austamine meil on kindlasti väga vana ja ulatub esiajaloolisse aega, olgugi, et seni puuduvad otsekohesed tõendused — vanade ohverandide leiud. Praegu rahvamälestuses säilund ohvriallikate ja vete austamine võib siiski olla aland alles hiljemini, võrdlemisi noorelgi ajal, nagu seda juba mainiti ka hiite kohta. Kõige vanem seni teadaolev ohverand, mis pühast veest leitud, on Poola kuninga Sigismund III (1587—1632) raha Karja Põitse silmaallikast. Vanu rahaleide on veel mujaltki³⁾, kuid need on kaotsi läind ja nõnda nende vanus mittekindl. Vee austamine ja usk tema tervestegevasse mõjusse on meie päevil peagu igalpool kadund. Mõnes harvas kohas ainult tuuakse veel allikaile ohvreid ja käiakse neilt haiguste vastu abi otsimas, nagu seda teatatakse näit. veel 1922. a. juba mainit Karja Põitse, mõnest Valjala allikast jne., kuid möödund aastasajal oli allikate austamine meil veel kaunis üldiselt elav.

3. Ohvrikivid

Kirjutand Harri Moora

Mitmel pool üle kogu Eesti tunneb rahvas kive, millest teatakse, et neilt teatud juhtumusil abi on otsit ja neil kordadel siis kividele andisid viidud.

Niisuguseid kive kutsutakse „ohvrikivideks“, „nõia-“, „tohtri-“, „hiie-“, „tondi-“, „kalevikivideks“ jne. Need on harilikult loomulikud graniit- ehk raudkivid, mil enamasti pole mingit välist märki, maha arvat vahest nende suurus, mis aga kaugeltki alati ei tarvitse olla silmapaiste. Ai-

Ark. Kab. kogudest

Joon. 43. Ohvrikivi väikeste, madalate lohkedega
Palamuse kihelk. Süvalepa kl. Toomari tl. põllus.

¹⁾ Tallgren, A. M., Suomen esihistorialliset ja ajaltaan epämääräiset kiinteät muinaisjäänökset. Helsinki 1918. lhk. 74.

²⁾ Tallgren, säalsamas lhk. 78.

³⁾ Märjamaa Sosverest (Jung, Muinasajatead. eestl. maalt III: 182), Hageri Tõdvalt (Jung, säalsam. lhk. 95), Pilistvere Uduallikast (Jung, säalsamas lhk. 185) jne.

J. Pääsukese foto E. R. M-i kogudest

Joon. 44. Ohvrikivi kahe lohuga Tartus Toomemäel

kuna neid rahvas varemini kindlasti palju enam on tunnud. Nii olevat Kreutzwaldi teatel.¹⁾ ohvrikive varemalt olnud igas külas, isegi igal talul ja neid kutsund rahvas „ukukivideks“. Dr. Veske ütleb Võrumaal Räpina kihelkonnas olnud kuski külas aianurgas suure kivi, millele möödaminejad toond ande. Kohati on samuti austet kivihunnikuid, — varesidki. Et rahvas meie ajal juba suure osa ohvrikividest on unustand, selgub sellestki, et ta tihti enam ei tunne neidki kive, mil küljes väga iseloomulikud märgid, nimelt ümarikud, inimeste sisse raiut, ihut või puurit lohud (vt. Tartu ja Palamuse kivid joon. 43, 44). Need lohud võivad olla võrdlemisi madalad ja väikesed, 4—5 cm. läbimõõta, „just kui jalakannaga pöördud“, või suuremad, väikese paja suurused.

Kuna esimesi, lihtsaid, ilma väliste märkideta kive, kui need rahvas juba unustand, võimatu on enam ära tunda, võib teisi, lohkudega ohvrikive veel suurel arvul leida ja neid leitaksegi iga aasta. Nii oli sarnaseid kive aasta 4-ja eest Eestist teada umbes paarkümme, nüüd tuntakse neid aga juba kuus korda enam. Lohkudegagi ohvrikivid on suuruselt ja kujult väga erisugused. On kive, mis enamvähem ümarikud umbes 70—80 cm. (vt. joon. 45, Virtsu kivi) läbimõõta, nende kõrval aga ka teisi, mis väikese maja suurused ja millele ülespääsmiseks on raiut astmed sisse, nagu Hageri Ruila ohvrikivile (vt. joon. 46). Mõned kivid on pikad ja kitsad, teised jälle lamedad ja madalad, ulatudes ainult vähe üle maapinna (vt. joon. 47, Koila kl. kivi). Samuti vaheldub väga lohkude arv. Seni tuntud kivil on neid 1-st kuni 47-ni, sääljuures on lohkude läbimõõd tavalisimini 5—10 cm., sügavus 2—5 cm., kuna mõnel korral mõlemad mõõddud siiski ulatuvad paarikümne cm.-ni. Kivid on muidugi tihti pin-

nult mõnel kivil tuleb ette loomulik lohk või auk või mõni muu märk, mida rahvas tihti peab inimese, vahel kurati, aga ka kitse, hobuse, või mõne muu looma jäljeks. Kuid suurimal osal ohvrikividel ei ole mingit välist tunnust ja seepärast on nüüd väga paljud neist rahvamälestusist täiesti kustund,

¹⁾ Krohn, J., Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, Helsinki 1894., lhk. 31.

nalt tublisti murenend ja seetõttu olid nende lohud algupäraselt suuremad ja sügavamad. Üldiselt on lohud hästi siledaks lihvit ja sellest võib neid võrdlemisi kergesti eraldada lihtsalt lohklikeks murenend kividest. Vahel, olgugi harva, on üksikud lohud ühendet teineteisega kivisse raiut soonekestega (näit. üks kivi Ridalas).

Kivide austamist ja eriti lohkudega ühenduses seisvaid kombeid ei pea meie vana usundi uurijad mitte algupäraselt soomesugu rahvaste omiks, vaid näevad selles meile mujalt Skandinaavia kaudu tulnud mõju. Meist idapoolse tuntakse lohkudega kive seni vähe, ainult Venemaalt Bologojest on teada 1 ja Valdaist 5 lohkudega ohvrikivi. Seevastu esinevad igasugused ohvrikivid Skandinaavias väga tihti. Rootsisis on eriti lohkudega ohvrikivid juba pikemat aega olnud põhjaliku käsitluse all. On seejuures võidud teha kindlaks, et Skandinaaviagi on saand lohkudega ohvrikivide idee mujalt ja nimelt viimases astmes meie praeguse kultuuri algkodust, Vanadest Idamaadest. Samasuguseid lohkudega kive nagu Skandinaavias ja meil tuntakse näit. Palestiinas. Vanas testamendiski kõneldakse kivide austamisest, nende püstitamistest teatud sündmuste puhul (Jakob) jne. Vanust Idamaist on lohkudega kivid, mis meid siin iseäranis huvitavad, le-

vind ühelt poolt ida suunas Indiasse, Kaukaasiasse, ja siit edasi Altai ja Sajaani mägestikkudeni, teiselt poolt aga ka lääne suunas Vahemere Euroopa ja Aafrika randu ja saari mööda. Nõnda on need ulatund Püreneide poolsaarele, kust edasi on levid iseäranis mereranda mööda Prantsusmaale, Briti saarile, Daanimaa ja mujale Skandinaaviasse. Seda teed tulid nad põhjamaile juba kiviajal n. n. megalitiilise kultuurvooluga, mis

Joon 45. Lohuga ohvrikivi Virtsu mõisa lähedal Hanila kihelk.

Ark. Kab. kogudest

Lohus on näha ohverande — nartse. Päevapilt on võetud 1920. a. suvel.

vahemeremaist, tõi Skandinaaviasse tuntud suured kivikamberhauadki. Skandinaavias esinevad lohkuudega kivid mitmel korral nimelt neis suuris kiviaja kivikamberhaudades (vt. joon. 50), mis ajalisel kuuluvad kolmandasse aastatuhandesse e. Kr. Seega on lohkuudega kivide iga juba väga vana. Kuid on tehtud kindlaks, et lohkusid on tehtud kividesse ka hiljemini — pronksiajal, kust arvatakse olevat pärit suurim osa Skandinaavia kividesse ja eriti kaljudesse raiut lohke, esinedes sel ajal kõrvuti kuulsate Skandinaavia kaljujoonistustega. Osa lohkuudega kive on Rootsisis ja naabermais aga veel nooremad ja kuuluvad kindlasti paganuse lõppaega, n. n. vikingite ajajärku (800—1050 p. Kr. s.). Ka Kesk-Euroopas, näit. Shveitsis, Tšehho-Slovakkias, esineb lohkuudega kive. Meile on aga tähtsam Skandinaavia, sest lohkuudega ohvrikivide idee on tõenäoliselt tulnud meile siit, kust see on levind Soomegi (kust tuntakse 20 ohvrikivi lohkuudega¹⁾). Eesti lohkuudega ohvrikivide vanuse määramiseks ei ole seni peagu mingisuguseid kindlaid andmeid, kuid on tõenäoline, et meile nende idee on ulatund tublisti hiljemini kui põhjamaile — vahest alles nooremal rauaajal (800—1200 p. Kr. s.). Sel ajajärgul oli meie maa kõige elavamas kokkupuutumises Skandinaaviaga (vikingite retked siia, samuti meilt läbi Venemaale, saarlaste retked põhjamaile), kuna varemalt Eesti ühendused selles suunas olid nõrgad, peagu tähtsuseta. Et vikingid võisid tuua lohkuudega ohvrikivide idee meile, võiks tunnistada seegi, et sarnaseid kive esineb Venes just tähtsaima kaubatee, Dnepri ääres, kuna muidu, nagu juba mainiti, neid Venemaal peagu pole. Edasi võiks meie lohkuudega ohvrikivide levimine anda osutusi nende vanuse määramiseks. Kui võrrelda nimelt nende esinemise kaarti (vt. siinjuures olev kaart joon. 49) leidude levimise kaartidega eri esiajaloolisil ajajärgudel, nagu kiviaja, varema rauaaja (joon. 27) ja viimati noorema rauaaja, leidude kaardiga (joon. 66), mis näitavad, missugusel alal neil perioodidel inimene meie maal elas, siis näeme, et ohvrikivide kaart sarnaneb kõige enam noorema rauaaja kaardile.

Ark. Kab. kogudest
Joon. 46. Suur lohkuudega ohvrikivi Ruilas Hageri kihelk.

¹⁾ Latviaski näikse olevat lohkuudega ohvrikive, kuigi neist veel lähemat kirjeldust pole. Vt. Mitteilungen aus der livländ. Geschichte. Band XXII Heft 2, Riga 1924, kus Latvia ohvrikivide loetus.

Arvatavasti on siis viimaks mainit ajajärgu elanikkude poolt meie kive pääasjalikult ka tarvitet. Kohati, nagu Virtsus Läänemaal, Kureveres Saaremaal,

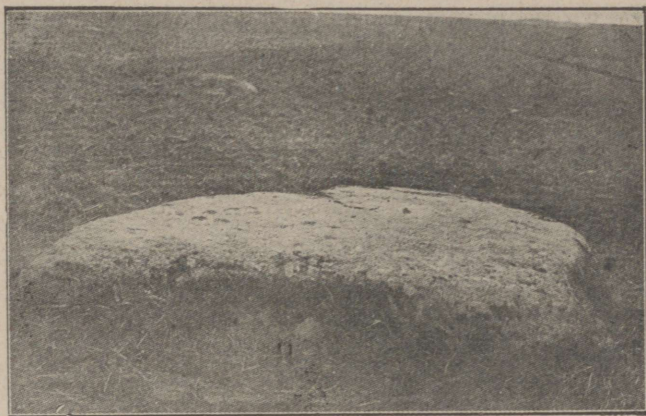
Muhu rannas jne., kus on lohkudega ohvikive, lainetas kiviajal ja osalt veel hiljemini meri. Varem alad asustusest vist kaunis tühjad.

Kuid sisemaal olevate kivide vanust meie siiski ei saa kuidagi määrata leiukaartide põhjal, sest sääl oli kõigil ajajärkudel elanikke.

Teiste, lihtsate, lohkudeta ohvikivide vanust ei ole võimalik neiski piirides määrata. Üksikul juhtumusil võiksid seks vahest anda osutusi õnnelikud kivile ohverdet asjade leiud, kuid sarnaseid pole seni kustki teada. Kas uusi kive on võetud ohvikividenä tarvitusele veel ajaloolisel, s. o. kristlikul ajal, pole seni andmete puudusel teada, ei ole aga võimatu, kui arvesse võtame, et meil paganausu kombes säilunud elavaina veel kaua kristlikul ajal, palju kauemini kui muil naaberriikidel.

Mis puutub ohvikivide tähendusse, siis näikse rahvas meil uskud neis või nende all elavat haldjaid, kellele siis kivi juurde või kivile toodud ohverand oli määrat, et need viljakasvu edendaksid¹⁾, haiguse või mõnel muul juhtumusel aitaksid.

Meie ei tea enam kas meil oleksid varem olnud maksvad pühade kivide kohta samad ettekujutused, mida nendega ühendeti sääl, kust nende austamine meile tuli, Vanul Idamail. Rahvalt saadud teated näikse tõendavat, et kivid meil ühendeti vist harilikult hingede, haldjate usuga (vt. sellest pühade puude osas) nagu muudki looduseseimed. Haldjate usk kandus kividele ju iseendast üle, kui need olid kuski kalmel või ka hiites, mida tihti ette tuli, nagu näitab nimi „hiiekivi“. Dr. Hurti teatel kutsut ohvikive kohati „hiiealtareiksi“. Ohvikivide kohta esinev nimi „maa-aluste“ kivigi näitab nende ühendust maa-aluste, s. o. surnute hingedega, haldjatega. Mis puutub eriti lohkudega ohvikividesse, siis seletetakse neid mitmel viisil. Varem arvat, et lohud on n. üt. kausikesed, millesse ohverand pandi ja mis

Ark. Kab. kogudest

Joon. 47. Madal, lame lohkudega ohvikivi Koila küla põllus Viru-Nigula kihelk.

¹⁾ Krohn, J., eelpool mainit kohas.

pidid takistama, eriti kui and oli vedel (piim, veri jne.), et see maha ei voolaks või veereks, vaid tõesti kivile jääks. Uuem ja põhjendatum arvamine aga peab lohke teatud pühadeks märkideks, kuna need tihti esinevad kividel, eriti aga Skandinaavias kaljudel püstloodis kivikülgedel, kuhu mingit ohvrit ei saa panna või valada. Edasi on tihti, näit. Rootsis, sarnastel lohkedel veel rõngassoon ümberringi kivisse raiut ja niisuguseid märke on arvat Vanul Idamail pühiks märkideks, mis eriti igasugust elu ja viljakust endendand¹⁾. See usk on nähtavasti põhjamaailgi, nagu Soomes ja meil, olnud rahval rõngastega kui ka rõngasteta lohkede kohta, sest mõnel korral on rahvas viind lohkedega ohvrikividele anniks esimese osa kõigest uudest, viljast, igasugu saagist, värskest tapalihast, esimesest piimast jne., mille läbi arvat saaki tulevikus enam saavat. Seega näikse usk, mis lohkedes nägi pühi, viljakuse jumalusele pühendat märke, ulatund meilegi. Lohkusid, s. o. rattakujulisi, ümmargusi märke, on mitmelt poolt kaunis suure tõenäilisusega arvat selle jumaluse omaks, kelle sümboliks oli ratas ja keda arvati kõige päält kogu elu edendajaks, nimelt päikese omaks.

Usk, et lohud olid viljakuse jumaluse märkideks, tohiks olla kõige algupärasem ja vanem. Hiljemini see aga on tõenäoliselt tumenend ja seganend teiste ettekujutustega ja lohke on hakat vist pidama lihtsalt pühiks märkideks, nendega varustet kividele hakat ohverdama muilgi kordadel kui viljakust püüdes tõsta, nagu abi otsides haiguste ja õnnetuste vastu jne. Et lohud oleksid olnud algusest saadik ohvri vastuvõtmiseks määrat kausikesteks, paistab veel seetõttugi küsitav, et need on tihti väga väikesed ja neid on sagedasti palju, kuna üks või paar, aga siis juba suurt lohku, oleksid olnud selleks palju kohasemad. Muidugi tarviteti pühadena märkidena kivisse raiut lohke, kui need olid kivi päälpool küljel, ohvrite panikohtadena — see oli lihtsalt praktiline, aga see ei tähenda, et lohud oleksid seks algupäraselt määrat.

Et seega ümarikkudel lohkedel näikse olnud eriline tähendus vähemalt algupäraselt, tol ajal kui neid kividesse raiuti ja ihuti, siis tuleb sarnaseid kive käsitleda teatud määral eraldi teistest ohvrikividest, ka kui viimaseil peaks olema sees mõni loomulik auk või märk. Loomulikke auke on sagedasti ohvrikividel tarvitet ohvrite panikohtadeks (näit. Valjalas Saaremaal, samuti Läänemaal), aga seda siis ainult praktilistel põhjustel, sest sinna jäi loomulikult and kõige paremini seisma, sama tähendust, mis kunstlikel kumerail lohkedel, neil kindlasti ei olnud.

Et rahvas uuemal ajal veel oleks teind põhimõtteliselt vahet lohkedega ja lihtsate, lohkedeta kivide vahel, s. o. kas esimesil oli mingi iseäraline tähendus, kas neile ohverdeti teistel juhtumustel ja teistviisi, kui lihtsaile kividele, seks pole meil enam otsekoheseid teateid, sest meie andmed on kõik niivõrra hilisest ajast, kus ohvrikividest oli

¹⁾ Almgren, O., Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden, (Andra upplagan) Uppsala 1923, lhk. 62.

järgi ainult ebamäärased ettekujutused. Meie hiliste teadete järgi näikse ohvrikombed ühe kui teise liigi kivide juures olnud pääasjus samad, kuid see võis olla kõiksugu usuliste mõistete ristluste ja segiminekute tagajärg. Ohvrikombeist on, nagu juba alguses mainiti, ainult vähe säilund meie päevini rahva mälestuses. Siiski on huvitav, et eriti mitmel pool Saare- ja Läänemaal veel praegugi kividele näikse ohverdetavat. Toome siin näidetena mõned kõige uuemad teated ¹⁾:

Hanila kihelk. Virtsu mõisa lähedal on ohvrikivi, mis on ümarik raudkivi ja mil on keskel 1 suur inimeste tehtud lohk. Sellest kivist on 1920. a. suvel tehtud päevapilt (joon. 45), mis näitab samal aastal sinna viidud ohvriande. Lohus on nartse ja soola.

Ridala kihelkonnas Aamse kl. Mikü tl. karjamaal on lohkudega ohvrikivi, n. n. „maa-aluste kivi“, millele on toodud ande, m. s. vaskraha. Veel 1923. a. suvel oli kivil ohvriks toodud soola.

Ark. Kab. kogudest

Joon. 48. 6 lohkudega ohvrikivi Kureveres Saaremaal

Lihulas Kolu kl. Säära-Jaani tl. koplis on ohvrikivi 7 lohuga. Kivile on viidud ohvreid veel praeguse peremehe isa ajal: rahu, herneid, ube, teravilja, soola jne. Igaühte seitsmest lohust pandud erisuguseid ande.

Valjalas on Väksa kl. heinamaal n. n. „nõiakivi“. Kivil on sees üks loomulik lohk. 1922. a. saadud teadete järgi on veel samal aastal kivi juures käidud abi otsimas kõiksugu nahahaiguste puhul. Selleks toodud kivi juurde pudeliga vett, mis valat kivi lohku, pudel löödud seepäale puruks. Vette heidetud siis and, raha või mõni raudasi ja selle järgi pestud sellega haiget kohta ning rutat tagasivaatamata koju. Kivil oli 1922. a. suvel hulk klaasipuru, kümmekond poolikut hoburauda, raudnaelu, üks 5-e ja üks 1-e kopikaline vaskraha, juuresoleva sarapuu pöõsa külge oli seotud paar valge linase riide riba.

¹⁾ Ülikooli Arkeol. Kabineti antikvaarilis-topograafilisest arkiivist.

Joon. 49. Lohkudega ohvrikivide levimine Eestis

Kindlate kivide asukohad on tähendet mustade märkidega, mittekindlate — ringidega (pisikesed ringid — linnad ja kirikud).

Nagu toodud näiteist ja teistestki olemasolevaist teatest näha, otsitakse meie päevil kividelt abi eriti kõiksugu silma- ja nahahaiguste vastu, mispärast mõnd ohvrikivi rahvas tunnebki „kärnakivi“ nime all. Usk, et pühadele kividele ohverdades võiks edendada viljakasvu, nagu sellest kõneleb dr. Veske ja nagu ülaltoodud teade Lihulast näikse tõendavat, on nähtavasti juba surnud ja ainult haiged loodavad veel abi saavat. Kuidas kivil arvatakse abi saavat, kas jääb haigus kivi külge, kas aitab selles olev haldjas — seda rahvas enam ei oska seletada. Huvitav on ainult veel üks teade Muhust, et see, kes kivil ohveranni ära viib, saab sama haiguse, mille eest vastav asi antud.

Ohverandideks on olnud tavaliselt kõiksugu metallasjad: rahad, hoburauad, naelad, isegi pleknõud, plekk-kannud, aga ka söögiained: teravili, herned, oad, väga tihti sool, kas lahtiselt või nartsu sisse seotult. Haigusi arstides on selleks tarvitet kividele lohkudesse kogund vihmavett või siis on selleks ise toodud pudeliga vett kivile. Väga sagedasti leitakse kivide juurest klaasipuru — see on veepudelitest, mis nagu nägime, kivile puruks lüüakse. Kaarmal on möödaminejad heitnud ohvrikivile halja oksa.

Ohvrikivid asetsevad nähtavasti igalpool looduses, kus kive olemas. Harilikult on meil ohvrikivid üksikult, kuid tuleb ette rohkegi koos, nagu näit. Saaremaal Kihelkonnal Kurevere külas, kus

on tervelt 6 (või 7, üks on mitte-kindel) ohvrikivi reas (joon. 48). Kõigile on lohud sisse tehtud. Nagu juba mainiti, on ohvrikivid sageli asund hiites ja siis on austet neid üheskoos ümberringi olevate puudega, millest meie päevini säilund mälestusena võiks olla eelpool kirjeldet pöödsaste ehtimine Valjalas Väksa kl. kivi juures.

Mispärast kunagi teatud kivi hakati pühaks pidama ja sellesse vahest lohkusid tegema, selle põhjuseks on prof. M. J. Eiseni arvates võind olla kas kivi silmatorkav suurus või mõni nägemus, vaimude, tulede jne. nägemine teatud kivi kohal¹⁾.

Kaardile joon. 49 on märgit kõik seni Eestist tuntud lohkudega ohvrikivid, kuna lihtsad kivid või vared, mida rahvas on austand, sinna hulka pole võetud. Lihtkivide ja varede kohta puuduvad esialgu arvud. Lohkudega kive tuntakse seni kokku 124, neist on aga teated 29-a kohta mittekindlad, s. o. kivid on hävitet või neid pole veel kontrolleerit. On tähelepanndav kõnesolevate ohvrikivide tihe esinemine Hageri kihelkonnas, kust tuntakse ligi pooled Eesti kivid, nimelt 47 kindlat ja 6 mittekindlat lohkudega kivi. Sellest asjaolust võiks vahest teha järeldusi, kui see poleks juhuslik. Nimelt on need kivid üles otsind ja Tartu ülikoolile neist teatand õpetaja A. Lint ja üliõpil. R. Tamm ühe suve jooksul. Kui sama usinaid teadetekogujaid leiduks mujalgi, oleks meie kaart kaugelt tihedam ja siis võiks vahest katsuda teha veel mõndki järeldust, mis seni on varajane.

O. Monteliuse järgi

Joon. 50. N. n. megalitiiline kivi-kamber-haud Rootsist

Sarnaseisse suurist kividest ehitet kambritesse n. n. „dös'idesse“ või „dolmen'itesse“ maeti lõunapoolses Skandinaavias surnud kiviajal umbes 2500 kuni 2000 a. e. Kr. Kattekivis on lohke nagu meie ohvrikivideski.

¹⁾ Eisen, J. M., Esivanemate ohverdamised, III tr., lhk. 85.

IV. Sõjalised muistised

1. Muinaslinnad

Kirjutand Eerik Laid

Muinaslinnad¹⁾ on meie kinnismuististe hulgas mitte ainult suurimad, vaid ka uhkeimad ja toredaimad endisaegade mälestusmärgid. Muinaslinnu tunneme, osalt küll ainult nimeliselt, praegu üle kogu Eesti 162. Rahvas hüüab neid kõige sagedamalt „linnamägedeks“, harvemini „maalinnadeks“, „kalevipoja-sängideks“ ja lihtsalt „linnadeks“ mõne eesnimega (Palalinn, Jaanilinn jt.). Samuti tuntakse, muinaslinnade kohta, tihti eelmiste nimetustega kõrvuti, erisuguseid teisi, enamasti mägede nimetusi (Rohumägi, Punamägi, Tarakallas jt.).

Eesti pindala suuruse juures on meil esinev muinaslinnade arv 162, võrreldes põhjapoolsete naabrimaadega, kaunis suur. Soomest tuntakse näiteks enam-vähem kindlaid muinaslinnu ainult sadakond. Lõuna- ja läänepoolsemais mais on muinaslinnad siiski veel sagedamad kui meil. Lätis tõuseb nende arv arvatavasti ligi 300-ni, ainult Ida-Preisimaalt tuntakse neid juba ligi 1100 jne.

Kahjuks ei ole kodumaal kõik kihelkonnad veel topograafiliselt läbi uurit, nii et praegu teadaolevaist muinaslinnust osa veel välja langeda, samuti osa mittekindlaiks (küsitavaiks) osutada võib. Juba nüüd arvame kõigest 162 kaardile märgit (Tab. I.) muinaslinnast kindlaid ainult 98 ja mittekindlaid 64. Viimaseid on iseäranis rohkesti Järva-, Harju- ja suhteliselt Pärnumaal, mille senine materjaal toetus pääasjalikult juhuslikele teatele vanemast kirjandusest. Võiks loota, et lähemal uurimisel senisest 64-st mittekindlast veel 20—30 linna osutub kindlaiks, see annaks ühes praegu tuttava 98-ga, siiski ligi 120 kindlat muinaslinna üle Eesti.

Muinaslinnade üldiselt levimiskaardilt (Tab. I.) näeme, et muinaslinnu on nii arvuliselt kui tiheduse järelegi kõige enam Tartumaal, edasi maakonna pindala ja muinaslinnade arvu võrreldes Läänemaal, Saaremaal, Järvamaal jne. Võrdlemisi vähe on neid Viljandimaal, veel vähem Hiiumaal ning pindala poolest suurel Pärnumaal. Tartu-

¹⁾ Sõna „linn“ tähendas meie keeles muiste ainult kindlustet kohti, kantse ja on selle tähenduse säilitand sõnades nagu „linnamägi“, „maalinn“ jne., mil siis midagi pole ühist praeguste linnadega.

maal on näiteks iga 200 □-km. päälle muinaslinn, Pärnumaal selle vastu ainult iga 779 □-km. ja Viljandimaal iga 451 □-km. päälle. Peagu kogu Pärnu jõe alamal veesüsteemil ei tunta ühtki muinaslinna, kuna see ala alles hilisemal muinasajal üldiselt harvalt, või osalt peagu täiesti asustamata oli. Imestama paneb ka kindlate muinaslinnade vähesus vastu praegust Läti piiri, ja kogu Ida-Virumaal. Teiselt poolt on jälle õige palju neid kuhjund Ida-Eestisse, alates Võrumaaga, Tartumaale ja Kesk-Virumaale. Sel joonel on kaugelt enam kui pool kõigist Eesti kindlaist muinaslinnust. Niisama on võrdlemisi rohkesti muinaslinna Saaremaal ja Lääne-Eestis, kuna Kesk-Eestis neid on vähem.

*

Joon. 51. Otepää linnamägi

E. Vitoffi foto

Kujutat muinaslinn on järsude nõlvadega üksikult seisev mägi, s. t. kuulub n. n. lihtlinnamägede liiki.

Ülevaate saamiseks erisuguseist iseloomustavaist kodumaa muinaslinnust ja nende ehitusest, toome siin lühendatult mõne nende kirjeldusi Ülikooli Arkeoloogia Kabineti antikvaarilis-topograafilisest arhiivist:

Valjala maalinn Saaremaal (5)¹⁾ Valjala kirikust umb. 0,7 km. SSW, karjamaal. Ümbrus suuremalt osalt madal ja vesine, nii et ligipääs omal ajal on olnud raskendat. Maalinn on ehitet loomulikule maakühmule, kus umb. 85 m. pikka ja 50 m. laia ovaalset, tasast ala piirab väljaspoolt 4—7 m. kõrge ja kaunis järsk (25°—35°), jalalt 20—30 m. lai ringvall (joon. 52 ja 53). Sissekäik on nähtavasti olnud lääne-küljel, kuna siin vall väljaspoolt libamisi tõuseb. Vall, mille pää-

¹⁾ Number klambris muinaslinna nimetuse taga tähendab siin ja edaspidi numbrit, millega vastav muinaslinn on märgit üldisele muinaslinnade levimiskaardile.

J. Pääsukese foto E. R. M-i kogust

Joon 52. Valjala maalinn Saaremaal

Tuntuim Eesti ringvalliga maalinn. Päevapilt näitab ainult teise poole vallist, mis veel võrdlemisi järsk, kuigi aastasadade kestes on palju varisend.

asjalikuks ehitusmaterjaliks on savi, on kaetud ligi 1,5 m. kõrgusel lahtiste kivide korruga (joon. 54). Arvatavasti pika aja kestes on valli välisküljele vähe mulda tekkinud. Maalinna põhjaosas on alal hoidud kaev kivivooderdusega. Pääle selle on maalinnas veel kolm madalamat auku, võib-olla samuti kaevuasemed.

Maalinnal oletatakse ka eelvall (põhjas) ja eelkantse (kaks nähtavasti kunstlikult kõrgendat mäekinku lõunapool maalinna soos) olevat olnud. Kaevand on maalinnal 1895 a. vene uurijad R. Stackelberg ja S. Bogojavlenski, leides ainult väheseid riistu nooremast rauaajast.

Hageri Lohu Jaanilinn (41) Harjumaal, vanus allikais Loone nime all tuntud, asub Lohu mõisa lähedal Keila jõe käärus, piirat lõunast ja läänest jõega, põhjast ja idast sooga. Linnaks on veepinnast 3—4 m. kõrgem lame kungas, mis piirat väljast poolt 6—8 m. kõrge hobuserauakujulise ringvalliga (joon. 60). Linna sisepinna suurim pikkus on 100 m., laius 85 m. Põhja poole jätkub kõrgendik, mis linnast umb. 20—25 m. laia kaares jõest-jõkke ulatuva kraaviga eraldet. Väljaspool kraavi paistab kogu selle ulatuses linna veelkord piiravat teine, madalam (kuni 2 m. kõrge) vall ja väljaspool seda veel kitsas kraav. Sarnaselt oleks linn põhja- ja idaküljest, kust muidu juurdepääs oleks kõige kergem, kaitstud kahekordse valli ja kraaviga. Nii lõunas kui lääneski on jõgi vanasti valli äärt mööda voolanud, nüüd aga läänes viimasest kaugemale nihkunud. Sissekäik on linna lõunaserval, kus kitsas teerada libamisi valli kallakut mööda üles viib, kuni valli harjaga ühtub. Strateegiliselt on koht hästi valit. Mainit kraavid on omal ajal olnud veega täidet. Nii oli linn, kõrge valliga varustet, igalt poolt veega piirat saarel. Kaevand on Jaani-

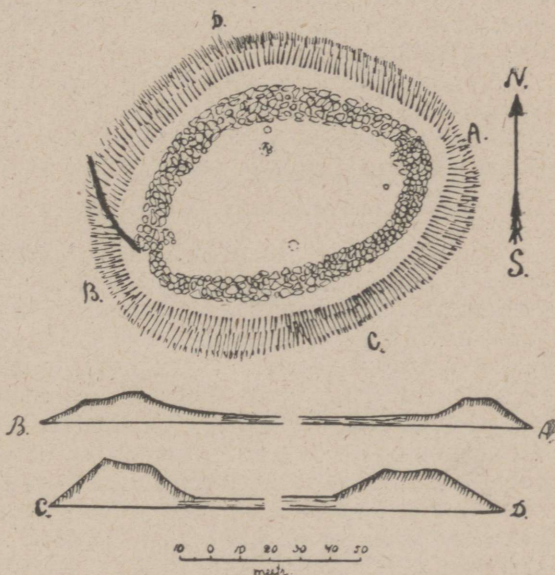
linnal ainult dr. A. Friedenthal a. 1914 ja leidnud muu seas kirve, vööpandla, mingi ehteasja — kõik hilisemast rauaajast.

Ehituselt on Lohu Jaanilinnale sarnane sellest mitte kaugel asuv Eesti suurim muinaslinn Varbola (38) Nissi kihelkonnas. Seda ümbritsev, väljaspoolt 7—11 m. kõrge, mittekorrapärase ovaali kujuline vall on ümberringi 560 m. pikk.

Ripuka linnamägi (91) Laiuse kihelk. Tartumaal, Ripuka ms. metsas Punamäe tl. lähedal. Linnamäeks on mäenina ots, mis kraavi ja valli abil on eraldet NW-poole jätkuvalt seljandikust (joon. 55). Mujal kaitsid linna nõlvade järskus (25—40°) ja kõrgus (12—15,5 m.). Sarnaselt üheltpoolt kunstlikult, kolmelt poolt looduslikult kaitsitud linnapääalne, kujult vähe ovaalne, on umb. 32 m. pikk ja ligi 28 m. lai. Kraav on hoburauakujuline ja selle linna sihis pöördunud otsad ulatuvad mõlemal pool nõlvadele, moodustades siin nagu väiksed terrassid (vrld. lõige E-F). Kraav, praegu päält ligi 4,5 m. lai, on keskosas sügavam (1,3 m.), otstel madalam (80 cm.). Vall, ehitet kraavi linnapoolsele kaldale nähtavasti kraavi kaevamisel saadud mullast, on keskosas linnapoolt ainult umb. 80 cm., väljaspoolt (kraavi põhjast) umb. 2,6 m. kõrge. Otsade poole muutub vall ühes kraaviga madalamaks ja lamedamaks. Linnapäälele on uemal ajal ehitet suvimaja ja selle ligikonda kelder, mis pärast võib olla kõiki linna omaaegse ehituse üksik-asju enam pole näha.

Kassinurme kalevipoja-säng (95) Palamuse kihelk. Tartumaal, Patjala ja

Kassinurme külade vahel, Kassinurme mägede idapoolsel äärel. Linna ehituseks on kasutatet kahe madaliku vahel olevat võrdlemisi kõrget ja järsku seljakut (joon. 56) ja sel omakorda, nähtavasti loomulikult vähe kõrgemat kohta. Sarnaselt oli juurdepääs linnale kahelt küljelt, põhja- ja lõunapoolt, looduslikult raskendet (vt. linna ristilõige). Kahele ülejäänd linna äärele, õigemini linna otsale, kust juurdepääs oleks muidu kaunis kerge, on ehitet vallid. Linna õu, ebakorrapärase

Joonist. üliõpil. A. Karu

Joon. 53. Valjala maalinna põhiplaan ja lõiked
Lõiked on joonistet suurema selguse otstarbel võrreldes plaaniga 2 korda suuremad, keskmised osad on jaolt välja jäetud.

J. Aru foto Ark. Kab. kogudest

Joon 54. Valjala maalinn seest

Pildil nähtav kraav on uuel ajal kaevet. Kaevuaseme juures seisab inimene.

ovaali kujuline, on WNW—ESE suunas ligi 50 m. pikk, teisiti 25 m. lai. Selle pind on praegu täiesti tasane, kuna mäge tarvite-takse pidukohaks.

Vallide laius on jalal 8—10 m., kõrgus (seespoolt) 1,5—2,5 m. Järsuim (45°) ja kõrgeim (vähemalt 10 m.) on sāngi edelapoolne külg, mujal on nõlvade ja vallide kalded $25\text{--}40^{\circ}$, kõrgus 3—6 m. Ühelt nõlvust olla leitud süsi ja pool käsikivi (?).

*

Muinaslinnade asukohta laiemas mõttes määrates võiks öelda, et need suuremalt osalt on pidand olema omaaegsete külade ja asunduste ümbruskonnas. Juba linnade levimiskaardilt (Tab. I.) näeme, et tihe-damalt asustet ja rikastes maa-alades nagu Tartumaal, on neid palju enam kui õredalt asustet Pärnu-, Järva- ja Ida-Virumaal. Muinaslinna seisukoha ja eriti ligema ümbruse valimisel oli määrav strateegiline külg. Päätegurid, mis tolleaja kindlustuse võitmatuks tegid, olid ligi-pääsmatus ja kõrgus. Looduslikult soodne või hästikaitstud asu-koht raskendas ja tegi tihti võimatuks vaenlasele linna valdamise. Talvel, millal tolleaegsete teede sillutamatus tõttu kõige sagedamini sõjakäike üriteti, ei pakkund siiski jäätund sood ja veekogud linnule enam suuremat loomulikku kaitset. Esijärjekorras tähtsad olid siis linnade kõrgus ja nõlvade järskus, mis kaitsjaile võrreldes pääletungi-jatega soodsamad võitlustingimused andsid. Mõlemast eelpool mainit seisukohast välja minnes ehitetigi muinaslinnad pääasjalikult kohtadele, mis olid piirat ja kaitstud soodest, jõgedest, ojadest või sügavaist or-gudest (joon. 57, 58 ja 60), sääljuures kasutades kõrgemaid mägesid

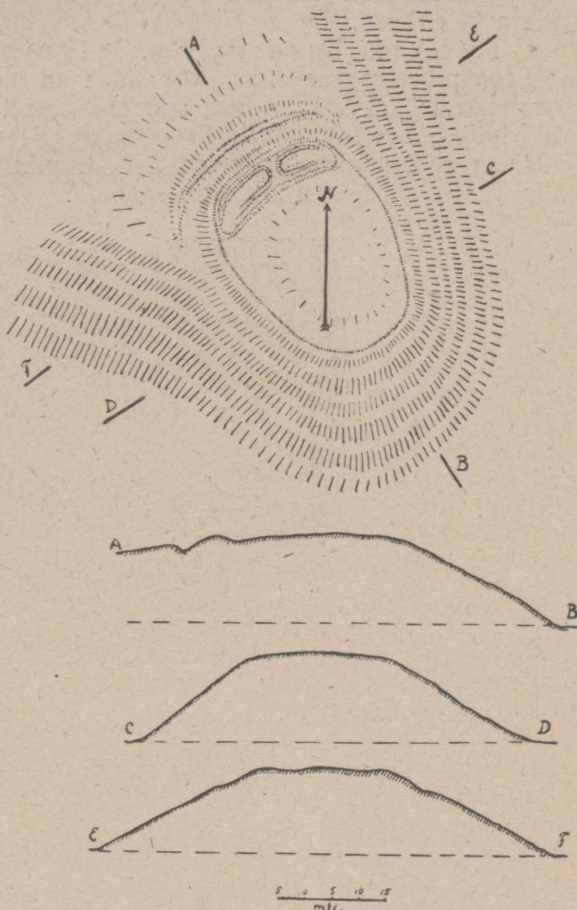
(joon. 51), kinke järske kaldaid, maaninu (joon. 68, 59) või seljan-
dikke (joon. 56). Näiteks oli Lohu Jaanilinn mäletetavasti täiesti piirat
veega (osalt inimese töö läbi), Soontagana maalinn Mihklis asub keset
praegugi peagu läbipääsmatut sood (joon. 58).

Üldse on muinaslinnade ehitamisel, töö kokkuhoidmise mõttes,
võimalikult palju loodust ja selle poolt pakut võimalusi kasutat.
Sellest ei olnud aga iga kord mitte küllalt, ning inimene pidi kas ise
juurde ehitama või ümber moodustama ja kohastama, mis juba oli
antud. Veel enam, tihti ei pakkund maapind oma tasaste pinnavormi-
dega midagi, mida oleks võidud kasutada, nagu see on Saaremaal ja
osalt Läänemaal. Siin
tuli inimesel vähe sood-
samat kohta valdes kogu
muinaslinn enesel ehi-
tada. Niisugused on näi-
teks Valjala ja Põide maa-
linnad Saaremaal, kus
enam-vähem tasasele
maapinnale hiiglavallid
on ehitet.

Eesti muinaslinnade
seas võime eraldada ise-
loomu ja ehituse järele
mitu rühma ja ala-
rühma või liiki. Kõiki
Eesti muinaslinnu võiks
jagada ainult kahte
rühma: ühed, **maalin-
nad** on need, mis ini-
mene kas tervena ise

on ehitand või loo-
duse poolt pakut kõr-
gemat alust tarvitades
sellele kindlustuse ter-
ves ulatuses juurde ehi-
tas. Maalinnadele on
siis iseloomustav ja olu-
lise tähtsusega kas kõr-
gem ringvall tasasel maal
(Valjala), või madalam
vall ümber looduslikult
kõrgema aluse (osaliselt
Lohu Jaanilinn, selge-
malt (joon. 68). Teised,

linnamäed kuuluvad
tüüpi, mille loomiseks
suuremal määral looduse
abi on tarvitet; ja võiks

Joonist. H. Moora

Joon. 55. Laiuse kihelk. Ripuka linnamäe põhi-
plaan ja lõiked

Linnamägi on moodustet sel teel, et järskude kalla-
kutega mäeseljaku ots on teisele poole jätkuvast kõr-
gendikust kraavi ja valli läbi ära lõigat.

veel enam öelda, et siin looduse poolt pakut võimalused on olnud määravad.

Selle järgi, missuguseid looduslikke moodustusi ja kuidas neid on kasutat linnamägede ehitamisel, võime viimases rühmas kolm teineteisest enam-vähem lahkuminevat alarühma või liiki eraldada.

Esimesse linnamägede alarühma või liiki kuulusid n. n. maanina-linnad, mille ehituseks kahe jõe või muu oru vahel olevat kõrgemat maanina on kasutat, mis jätkuvast seljandikust, või tasasest maast kraavi ja valliga eraldeti (vrld. Ripuka linnamäe kirjeldus, samuti joon. 55 ja 59). Sarnaselt on looduselt saadud kolm, harilikult enam-vähem hästi kaitstud külge, kuna neljas inimesel enesel tuli kaitsta ja ehitada.

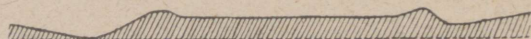
Teiseks liigiks on arvat n. n. kalevipoja-sängid. Need on kas osa pikemast seljakust või lühemad moreenid, mille kaks külge loomulikult järsud, kaks otsa aga kunstlikult on kaitstud (Kassinurme kalevipoja-säng, joon. 56). Selle tagajärjel on neil harilikult keskosa madalam ja kaks otsa kõrgemad, s. t. pikuti läbilõikes umbes sängi kuju, millest nad oma nime on saandki.

Kolmanda kaks linnamägede liigiks võiksid olla n. n. lihtlinnamäed,

missugused peagu tervelt loodus on moodustand. Linnamäe ehitamiseks valiti kõrgem, eraldet mägi või seljandiku osa, kus kõik küljed enam-vähem looduslikult järskudena esinesid (vt. joon. 51). Valli ega kraavi neil harilikult ei ole

või olgu siis erandlikult mõne nõrgema külje kaitseks. Selle vastu olid need muidugi omal ajal piirat ülalt pihtaiga.

Käsiteld rühmade ja liikidegi

0 10 20 30 40 m

Ark. Kab. kogudest

Joon. 56. Palamuse kihelk. Kassinurme kalevipoja-sängi mudel ja lõiked

Linnamägi on moodustet nõnda, et kahe sügava loomuliku lohu vahel oleva kõrge seljaku otsad on läbi lõigat vallide ja kraavidega. Vanal kipsmudelil on vallide kõrgused ja kalded liig suured, lõikeil (ülemine pikuti, alumine risti linna), mis uue- mal ajal joonistet, on vallide kõrgus- ja kaldesuhted täpsemad.

piire ei ole siiski võimalik tõmmata teravalt. Ühelt poolt on selleks veel materiaalselt liigpuudulik, teiselt poolt olenedes looduse pakut erisuguseist võimalusist ühes või teises kohas, esineb terve rida muinaslinna, kus tunnismärke võib olla mõlemast rühmast, ehk mis üldse ei ole määratavad. Need muinaslinnad ühendaksime teatud s e g a r ü h m a k s.

Joon. 57. Jõeleftme kihelk. Iru linnamäe asend

Plaan, mis tehtud üheverstalise topograafia kaardi järgi, näitab kuidas linnaks (mis plaanil põigiti viirutet) on valit Piiritajõe käärus olev kõrgem seljak, mis otsadest kindlusteti mitmekordsete vallidega.

*

Et käsitust saada Eesti muinaslinnade ehitusest üldse, võtame selle üksikasjaliselt kõne alla, arvestades seejuures mõlema eelpool määrateld rühma iseärasustega. Muinaslinnade kaju, olenedes soodsast ehitusalusest või jälle ehituse printsiibist (rühmad, liigid) on väga mitmesugune. Nende seesmise pinna ehk õue kaju vaheldub näiteks ümarikust või ovaalsest (tihti maalinnul) kuni kaunis korrapärase kolm- (maanina-linnul) ja nelinurgani. Läbilõikes on muinaslinnad pääasjalikult trapetsi (joon. 55, 59) või sängi (joon. 56) sarnased. Muinaslinnade suurus, samuti kõrguski on väga erisugune. Tunneme muinaslinna, mille suurus, ühenduses nende ehitusele omal ajal kulund tööga, meid otse imestama panevad (Varbola, Valjala jt.). Esineb aga ka muinaslinna, mille seesmine pind või õu on nii väike, et linna kui omaaja kindlustuse juures otse kahelda võib. Muinaslinnade suurus olenes vist päälle kõige looduse pakut võimalusist, kuid kahtlemata ka linna omaaegsest tähtsusest ja ülesandest. Näiteks vaheldub meie muinaslinnade sisepinna pikkus 17 m. kuni 270 m-ni, laius 11 m. kuni 170 m-ni ja üksikjuhuseil veel enam.

Linna kõrgus, mis eestkätt tuleb arvesse linnamägede juures, kuna suuremal osal maalinnul on selleks valli väline kõrgus, on samuti erisugune. Suurimaks kõrguseks võiks pidada 60 m. (Irboska maaninallal, nr. 112). Suure osa muinaslinnade, päälle kõige muidugi linnamägede külgedest või nõlvadest on, valli mitte arvestades, nähtavasti juba looduslikult järsud (joon. 51, 55). Kuid kindlasti on neid ka kunstlikult selliseiks kaevet, harvemalt näiteks terrasside abil, mis tihti ümber kogu mäe joostes on 2—7 m. kõrged. Ühel juhtumusel on terrassi kallak koguni kividega vooderdet. Keskmise külgede kalle on

Teiseks tähtsaks kindlustusabinõuks oli kraav, millega vähem-
 kaitstud küljelt muinaslinn piirati või mõni nõrgem külg läbi lõigati
 (joon. 55) selle seesmisele äärelle valli ehitades. Tavalisest leidub vall
 kraavi linnapoolsel kaldal, kuna kraavi ülesanne on päale kõige just
 valli kõrgust suurendada, siiski tunneme üksikjuhuseil kraavi ka sees-
 pool ja kahel pool valli, samuti kahe- ja kolmekordseid kraave, mille
 vahele on ehitet sama arv valle. Paaril juhusel on kraav kaevet
 ümber muinaslinna päänmise pinna ja kaevamisest saadud muld kuhjat
 väljaspoole kraavi valliks, samuti esineb, olgugi harva, kraav muin-
 aslinna kallakulgi. Iseäranis sügavaid kraave meie päevini säilund
 pole, suurim osa neist on täis vajund ja vaevalt märgatavad. Kraavide
 praegune suurim sügavus on umb. 6 m., suurim laius 20—25 m.
 Harvad neist on olnud veega täidet (Lohu Jaanilinn, joon. 60). Põlva
 Rosma linnamäge (167) oli nähtavasti koguni võimalik eriti seks ehitet
 tammi abil veega piirata.

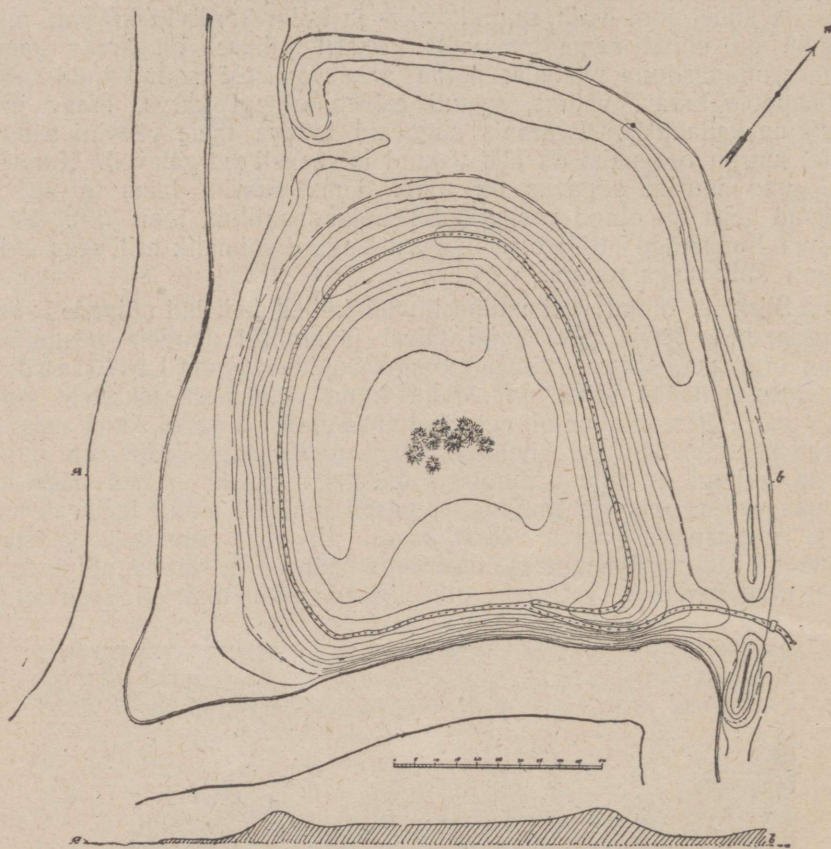
Siiski ei olnud veel muinaslinnad küllalt kaitstud nõlvade ja valli
 kõrguse ning järskusega, kuigi talvel jäätumisel nendele peagu või-
 matu oli tõusta. Viimast nimetab oma kroonikas koguni Lät i H e n d r i k
 kõneldes (päätükk XXX, 4) Muhu linna võitmisest sakslaste poolt
 1227 a.: „Ülesronimine oli aga õige hädaohtlik ja raske, kuna mägi oli
 kõrge ja külmetand ja kivimüür mäel nagu selge jäätis, nii et nad
 endid kuhugi ei saand kindlasti toetada“. Siiski pääsid sakslased
 lõpuks vallile, mis vist muidugi sarnaseil juhuseil ainult teatavate kao-
 tuste ja püsivuse juures võimalik oli. Et aga vaenlasele takistada
 päale nõlvade võitmist pääsu otse linna päänsele ja samuti nõlvu vaba-
 malt ning paremini valitseda, olid linnad piirat ülalt (ringvallidel —

E. Vitoffi foto

Joon. 59. Torma kihelk. Tarakvere „Linnutajamägi“ lõunapoolt
 Tüübiline maanina-linn, pahemas otsas näha vall ja kraav.

valli harjal) palkidest või plankidest pihtaidadega. Üksikjuhuseil võis pihtaia aset täita kivivall või sein. Pihtaidade olemasolu muinaslinnul omal ajal kinnitavad toimetet kaevamised, samuti korduvad teated sarnaseist juba mainit L äti Hendriku kroonikas. Näiteks päätükis

Joonist. ütiöp. R. Tamm

Joon. 60. Hageri kihelk. Lohu „Jaanilinna“ plaan ja lõige (all)

Linn asub Keila jõe käänus. Jõgi on muiste olnud pahemaltki poolt päris linna valli kõrval ja välise valli otsa vastus. Risti joonestet „pael“, mis alt paremast nurgast algab, tähendab muistset teed linna ja uuemal ajal valli harjale ümber linna tallat teerada. Tee linna läks omal ajal risti läbi välisvalli ja siis pikkamisi mööda päävalli külge üles, nagu plaanilt näha. Linna keskel on kuused. Lõige on joonestet pahemalt paremale tähest a täheni b.

XV, 1 jutustades Viljandi kantsi vallutamisest 1211 a.: „Liivlased lätlastega kõrgendavad puuhunniku kuni plankideni kõrgeks kuivade puudega. Eylard von Dolen ronib selle pääle, temale järgnevad sakslased oma sõjavarustuses ja murravad plangid lahti, aga leiavad seespool veel teise kindlustuse, mida nad maha kiskuda ei suuda“. Sellest

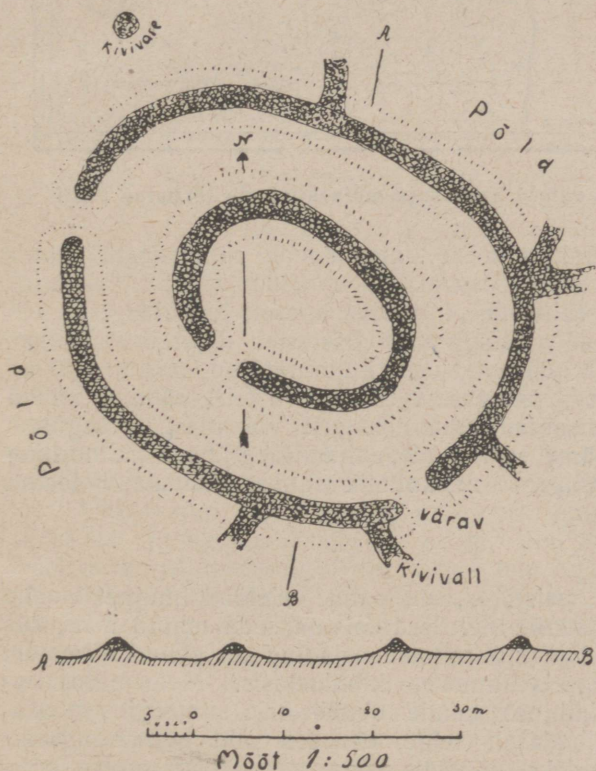
mulje. Sama võiks öelda Sangaste linnamäe kohta, kus järve ääres olevat kõrgemat järsku küngast piirab kahekordne ringvall, üks linna päälmist pinda, teine osaliselt kallakut ja osaliselt künkajalga mööda (madalamal poolel).

Päale mainit nelja on muidugi veel teisigi muinaslinna, mis teatud erinevusi osutavad. Juba eelpool mainisime, et nii rühmade kui liikide jagunemist ei saa, ega ole õigustetki üksikasjus läbi viia. Siiski näitab meile võimalikki jaotus suurtes joontes kodumaa muinaslinnade rühmitumist nii ehituse kui levimise järele.

Maalinnad, kui meelde tuletame nende olulist tunnusmärki, ringvalli, on pääasjaliselt koondunud Saaremaale ja Lääne-Eestisse, kus tihti laiadel aladelgi pinnavormid ei paku linnamägedeks kohaseid kõrgendikke (joon. 63). Kogu Kesk-Eestis maalinnu ei tunta. Huvitav on nende esinemine, õieti küll saarte ja Lääne-Eesti linnust vähe erineval kujul, Kesk-Virumaal, Soomelahe kaldal ja Lõuna-Tartumaal.

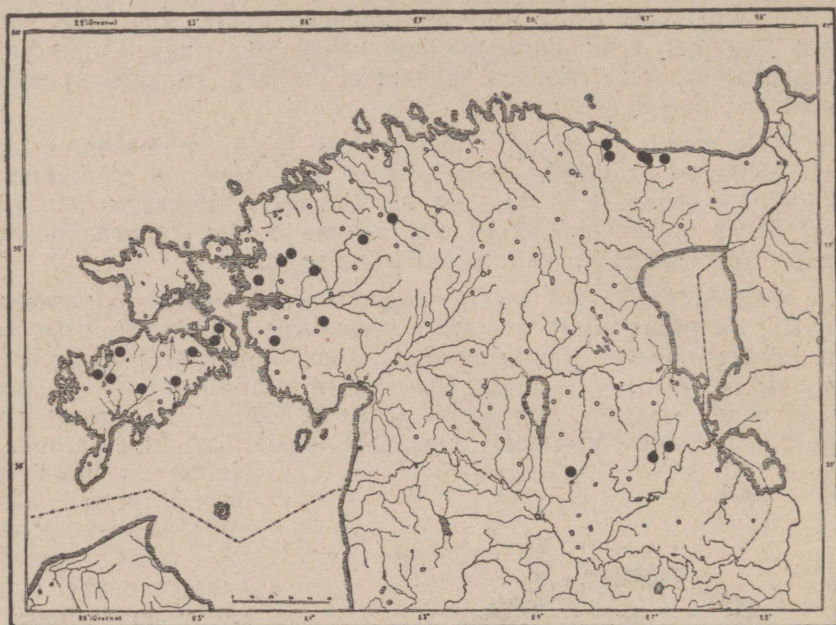
Nimelt on siin linnadeks kõrgemad mäed, mille ülemist äärt piirab madal ringvall, kuna Saaremaal ainult vall oma suuruse ja kõrguse juures kindlustuse — linna moodustab.

Maaninad esinevad (vt. joon. 64) kaunis teravalt piiratult Ida-Eestis, osalt Viljandimaalgi, aga ka Soomelahe ääres. Kalevipojasaegade levimine on suurtes joontes sama, sest selle kui ka eelmise linnamägede liigi levimine oleneb enne kõike soodsast looduslikest eeltingimust, mida pakuvad pinnavormid mainit Eesti osades. Lihtlinnamägede ja eelpool käsitet segarühma levimine ei ütle meile midagi tähelepanavat, nad esinevad peagu üle kogu

Joonist. T. Vaas

Joon. 62. Mustjala Võhma maalinna põhiplaan ja lõige. Vallide „jalad“ on märgit punktirjoonega, harjadel on kivi-moodustused.

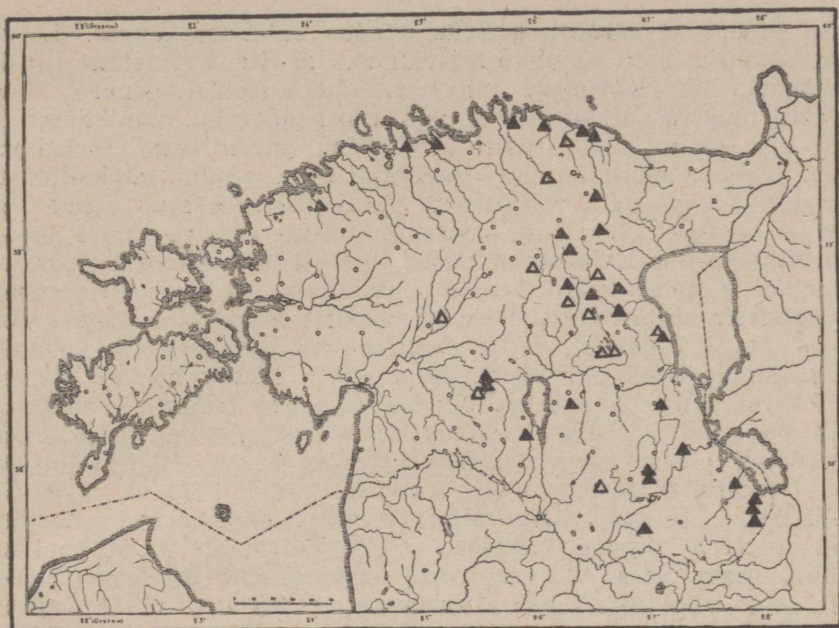
Joon. 63. „Maalinnade“ rühma kuuluvate muinaslinnade levimine Eestis

maa, lihtlinnamäed, võrreldes teiste linnamägede rühmadega, kaunis vähearvuliselt.

Eri muinaslinnade rühmade ehitusviis ja osalt leviminegi oleneb päälle maadeteaduslike eeltingimuste teistestki tegureist. Nii on, nagu eelpool näeme, siin määravad osalt kultuurmõjud, mis ühe rühma (maalinnad) toond edelast, praegusest Saksast ja teise rühma, nähtavasti osalt (vähemalt maanina-linnad) kagust või idast, praegusest Venest ja viimati on määrav eri linnade ehitamisaeg ja see kultuuriline tasapind ja oskus, missuguse oli kohalik rahvas saavutand teatud linna ehitusajaks.

*

Nii imelik kui see paistabki, on palju vaieldud muinaslinnade omaaegse ülesande ja otstarbe üle. Iseäranis on seda tehtud mais, kus neid palju ja erisuguseid ja kus mitmed asjaolud on annud võimalust neis kahelda kui omaaegseis linnus — kindlustusis. Meie muinaslinnade kohta, juba välja minnes nende ehitusest ja strateegilisest asukohast, tohiks olla küllaldaselt selge, et need olid muinasaegseiks kantseks. Nende ülesandeks oli päälle kõige teatud elamiskoha, küla, või mingi maa-ala elanikke ning nende varandust sõja hädaohu korral kaitsta ning varjata. Nimelt olid selle aja kindlustused üldiselt tarvitusel enam pelgupaikadena kui kindlustusina, selle sõna meile praegu tuttavas tähenduses. Sõda peeti muinasajal enne kõike saagi pärast.

Joon. 64. N. n. „kalevipoja-sängide“ ja „maanina-linnade“ liiki kuuluvate muinaslinnade levimine Eestis

Δ — kalevipoja-sängid, ▲ — maanina-linna liiki linnamäed.

Inimesed põgenesid hädaohu lähenemisel ühes oma varandusega kindlustet kohtadesse, linnadesse ja vaenlase lõplik siht oli alati neid võita pääasjaliselt seks, et kätte saada siia kokku kantud varasid. Näiteks kirjutab Läti Hendrik Lohe (Lohu Jaanilinna) valdamisest 1223. a. (päätükk XXVII, 6): „Ja nemad jätsid neile elu ning süütasid kantsi põlema. Aga kõik hobused, elajad ja muud loomad ja vara ning raha ja riided ja kõik, mis seesugust kantsis oli, võtsid sakslased enesele ja jagasid seda võrdselt liivlaste ja lätlastega.“

Üldse nimetab Läti Hendrik oma kroonikas nimeliselt 17 kantsi praeguses Eestis ja peatub tihti üksikasjaliselt nende ehitusel ning vallutamisel. Need teated, mis on samaaegsed linnade tarvitamisajaga, kinnitavad samuti eelpoolöeldut, nimelt, et meie muinaslinnad olid omal ajal ümbruskonna elanikkude kantseks. Nende ülesandeks oli pääle kõige, nagu eelnevas juba mainisime, kaitsta inimest ennast ja selle vara ning vähem teatud maa-ala, seepärast oleneb muinaslinnade tihedus eri maakonnis eestkätt just omaaegse asustuse tihedusest. Näiteks oli nii Tartu- kui Saaremaalgi, kust muinaslinnu võrdlemisi palju tunneme, muinasaegne asustus, isearanisnooremal rauaajal, kaunis tihe. Teiselt poolt, meelde tuleta des muinaslinnade üldist levimist, leiame neid võrdlemisi tihedalt pääle Saaremaa Läänemaalgi. Samuti mainisime muinaslinnu suuremal arvul ka Ida-Eestis. Nähtavasti on muinaslinnade tihedusele

kaasa mõjund ka välise julgeoleku puudus kuski maakonnas. Lääne- maal kordusid tihti vikingite sõjakäigud, Ida-Eestis slaavlaste rüüstamiskäigud. Ka Soomelahe rannamaal, kus kohati (Lüganusel, Viru-Nigulas) tunneme peagu kõrvuti võrdlemisi tugevaid muinaslinna, on need vist ehitet kõige päält merelt alati ähvardavate röövkäikude vastu. Nii on üldiselt väline hädaohtki kaasa mõjund muinaslinnade ehitusele ja veel enam, see paistab pääasjaliselt määrand nende suuruse ja tugevuse. Nimelt kui omaaegse asustuse tihedus määras suurelt osalt üldse nende levimise kodumaal, siis oli just väline hädaoht see, mis neile andis aja kestes suurema tähenduse. Iseäranis on see maksev sakslaste maaletuleku ja nende sagedate sõjakäikude kohta vabadusaja lõpul. Varemini, teiste vaenlaste vastu küllalt tugevad kodumaa lihtsad kindlustused ei pakkund enam küllalt kaitset vaenlase arenend sõjatehnika vastu. Ühine hädaoht sundis ühiselt talitama ja mõtlema. Võib olla ehiteti koguni uusi suuremaid muinaslinna, või vähemalt suurendeti ja kindlusteti ajakohaselt olemasolevaid. Näiteks jutustab Läti Hendrik suurest mässust sakslaste vastu 1223. a. (päätükk XXVI, 8) „... ja nad kindlustasid omi kantse kõige tugevamalt ja ehitasid paterelle kõigisse kantsesse . . .“ Eelolevaga ei ole muidugi öeldud, nagu oleks kõik suuremad muinaslinnad võrdlemisi hiliselt ajalt, vaid tahet ainult alla kriipsutada, et tarvidus, väline hädaoht aja kestes suuresti on kaasa mõjund mitme meie muinaslinna strateegiliselt hästi läbiviidud ehitusele. Linnu nende otsekohe algelises ehitusvormis tunneme praegu arvatavasti ainult vähe ja nad on üldised nagu kõik kultuurisaavutused ajajooksul suuremal või vähemal määral muutund ja kohanend nõudeile.

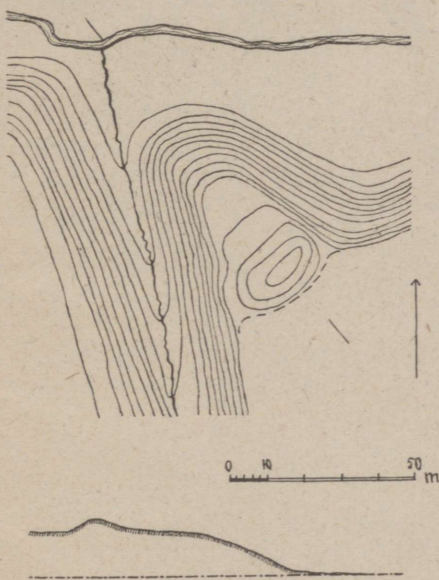
Kodumaa suuremaid muinaslinna ei saa enesele teisiti mõelda, kui et neid teatava ühise ala poolt ühiselt ehiteti ja kaitsti. Nad olid vist harilikult mingi kindlamalt piirat ala, administratiivse üksuse, keskkohaks ja valitsesid selle üle. Muuseas Läti Hendriki rääkides eesti väejuhtest ja vanemaist nimetab neid mitme nimetusega (*seniores* = vanemad, *dux* = juht, *principes* = päälikud, esimesed) nagu tehes vahet nende tähtsuse ja võimupiiri järele. Samuti mainib ta korra varbollasi ühel alusel, järvalaste ja virulastega, mis näitab et ta neist mitte ainult teatud koha vaid suurema maa-ala elanikke nägi, mille keskkohaks oli Varbola linn.

Nende suuremate ja tähtsamate muinaslinnade kõrval tunneme üle kodumaa võrdlemisi suurel arvul veel vähemaid linnu. Neist on üksikute mahutavus koguni nii väike, et neid endile teisiti mõelda ei saa, kui vähemate külade või asunduste kantsena. Võib olla olid nad samal ajal külavanema kindlustet elukohaks, mis ümbruskonna elanikele pakkusid ajutist kaitset omavahelistes sõdades. Just viimast, omavahelisi sõdu, tuleb ka arvestada meie muinaslinnade suhteliselt suure arvu mõistmiseks. Osa meie vähemaist muinaslinnust võiks ehk nimetada ainult näit. koduseiks, üksikute külade linnuks, mis suurema sõjaväe, välise vaenlase vastu ei pakkund kuigi suurt kaitset. On küsitav kas neid suurema väe vastu üldse kaitstigi. Näiteks nimetab Läti Hendrik, meie kodumaal, kogu oma kroonikas ainult

alla ilmudes, selles leidnud. Kui eelpool mainisime, et meie muinaslinnad nähtavasti kunagi kindlustet küladeks ei ole olnud, siis ei tähenda see veel, et neis alaliselt üldse ei asut. Vastuoksa paistab väga tõenäoline, et vähemalt suuremais linnus ka rahuajal väikearvuline valve ja linna, samal ajal vist ka ümbruskonna vanem elas. Iga tahes on leitud mitmest muinaslinnast (Viru-Nigula Pada, Lüganuse Tarakallas jne.) ahervarsi, mis on võind olla pärit endistest hoonetest neis linnades. Ka võisid muinaslinnad omal ajal olla ühenduses usu-
liste ning kohtukommetega.

*

Muinaslinnade otstarbe ja ülesandega ühenduses kergib loomulikult küsimus nende kultuurilisest seisukohast, s. o. kust poolt on õpit üht või teist tüüpi linnu ehitama ja kui vanad on meie muinaslinnad? Nii üht kui teist küsimust võib vastata osalt võrreldes meie linnu naabermais esinevate linnadega kui ka leidude põhjal meie muinaslinnadest s. o. asjade põhjal, mis linnade ehitajad ja tarvitajad omal ajal

E. Brastins'i järgi

Joon. 67. Kalte mõisa linnamägi Kuramaal Lätis

Linnamägi on harilik maanina-linn, mis kaitsitud kolmelt poolt järskude nõlvade kõrgusega, neljandast küljest valliga. Lõige on joonistat piki linna.

neisse kaotand või maha matnud. Leide on meie linnadest väga vähe. On saadud enam-vähem juhuslikult pääasjaliselt savinõude kilde, mõni raudriist nagu kirves, odaots jne., edasi on leitud valilidest omaaegsete pihtaidade jää-nuseid söestund palgiotsade näol. Muhu Linnuse maalinna vallist on leitud suurem kogu hõbeasju m. s. rahu¹⁾, kuid see leid on seni ainuke niisugune. Kõik leiud, nii palju kui nende vanus määratav, kuuluvad nooremasse rauaaega päale ühe savinõu, mis leitud Jõeletme Jägalajõe suul olevast maanina-linnast ja mis kuulub vanemasse rauaaega. Teaduslikke kaevamisi, mis ainuüksi võivad anda kindlmaid andmeid eriti meie linnade vanuse kohta, on seni toimetet väga vähe, mis seletub muinaslinnade suurusega ja sellest johtuva kaevamistööraskuse ja kulukusega. Kõige selle pärast on seni võimalik meie muinaslinnade vanusest ja nende ehitusel olnud eeskujudest kõnelda pääasjaliselt ainult välise

¹⁾ Vt. Saaremaa ja Muhu muinasjäänused, lhk. 136.

Eesti lennuväe foto Ark. Kab. kogudest.

Joon. 68. Lüganeuse kihelk. muinaslinn „Tarakallas“ õhust

Kujutat muinaslinn asetseb Puritse jõe paremal kaldal. Jõgi on muiste vooland otsekohe linna külje alt. Teiselt poolt kaitseb linna sügav org. Linna pinda, mil pildil 2 erivärvilist välja, piirab ümberringi madal paest ja mullast vall.

võrdluse põhjal ühelt poolt eri ajajärkude kultuurmälestusmärkide ja asustuse levimise ning teiselt poolt muinaslinnade levimise vahel; ja siis edasi võib neis küsimusis teatud selgust saada meie linnade ja naabermaade muinaslinnade võrdlusest

Kiviaja leiud esinevad meil hoopis teistel aladel kui muinaslinnad¹⁾.

Näit. on tol ajal leidudest rikkad Pärnu jõgikond, Virtsjärve põhjarannik jne, kus muinaslinnu sugugi pole. Võrreldes järgmise leidudelt rikka ajajärgu, varema rauaaja kaarti (vt. joon. 27) muinaslinnade levimiskaardiga, märkame, et toleaeagsed asustusalad osalt katavad endid muinaslinnade esinemisalaga, eriti kui vaatame maanilinnade ja kalevipoja-sängide levimist (joon. 64). Aga siiski Saaremaalt ja Läänemaalt leide varemal rauaajal pole, need alad on olnud tol ajal asustamata või on sääl olnud alles vähe elanikke. Seega pidid suured Saaremaa ja Läänemaagi linnad tekkima alles hilisemal ajal.

Kui edasi võrdleme noorema rauaaja leidude levimiskaarti meie muinaslinnade kaardiga, näeme, et need kaks vastavad kõige paremini teineteisele. Sellest võib järeldada, et meie muinaslinnad suuremalt osalt on ehitet valles nooremal rauaajal.

Väljaspoolt Eestit leiame meie muinaslinnule sarnaseid Lätist (joon. 67), põhjapoolset ja eriti keskmiselt Venemaalt, Leedust, Poolast ja Saksast, kuigi sääl on niisuguseidki, milliseid meil pole. Soome ja Skandinaavia muinaslinnad on suurimalt jaolt teissugused kui meie omad. Nagu eelpool juba mainiti, on meie maanilinnul sarnaseid Kesk-Venemaal n. n. „gorodištšede“ näol. Gorodištšeid arvatakse Venemaal tarvitet juba mitu aastasada enne Kr. Meil ja osalt Lätis on maanilinnu hakat ehitama tõenäiliselt nende eeskujul, kuid, et seda

Joon. 69. Torma kihelk. „Linnutajamägi“

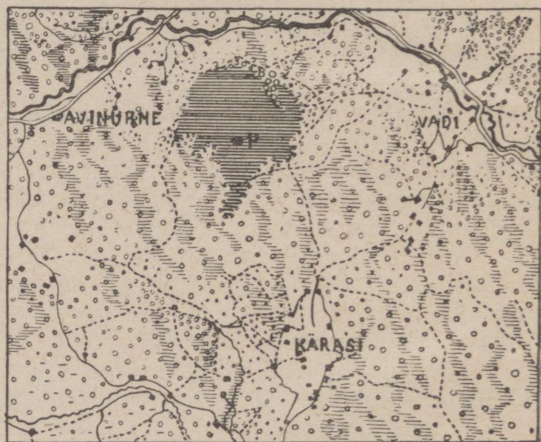
Fr. Schlateri maal umb. 1830. a. Sarnaneb Linnutajamäele, nagu see praegu välja näeb, kaunis vähe, vrld. joon. 59.

¹⁾ Võrdle muinaslinnade levimiskaarti selle raamatu lõpul kiviaja leidude levimiskaardiga Eestis, mis ära trükit näit. La i d, E., Eesti muinaslinnad, Tartus 1923, joon. 16.

meil sama vara oleks juba tehtud nagu Venes, seks pole veel tõendus. Siiski kui arvesse võtta, et mainit tüüpi muinaslinnad on meil tihti väiksed ja algelised, esinevad osalt varem rauaaja asustusalal ja teiseks, et meil mõni leidki (Jõeletme savipott) kuulub vanemasse rauaajaga, on kaunis tõenäoline, et igatahes osa meie maanina-linnu ja vist kalevipoja-sänge on ehitet juba vanemal rauaajal¹⁾. Muidugi on niisuguseid ehitet meil hiljemal ajalgi; iseäranis võib pidada hilisemaiks neid, mil täielikum kaitsesüsteem, mitu valli, ringvall äärel jne. Kindlasti noored peavad olema maalinnad ringvalliga nagu eelpool kirjeldet Valjala. Esiteks seepärast, et need asuvad suurelt osalt alal, mis, nagu nägime, oli varem rauaajal vist peagu asustamata, teiseks seepärast, et nende eeskujudki väljaspool Eestit on nooremad. Need linnad on nimelt ehitet Saksamaa n. n. ringvall-linnade eeskujul ja viimased on mitte vanemad kui a. 500 p. Kr. ja Põhja-Saksas kuuluvad alles aega a. 700-ja ja 1200-ja vahele. Seega kõike kokku võttes näeme, et Eesti muinaslinnade iga praegu ainult suurtes joontes võib määrata. Suurim osa neist kuulub alles nooremasse rauaajaga, üksikud aga (algelisemad maanina-linnad) võivad olla ehitet juba varem rauaajalgi.

Kui paljud varemast ajast päritolevaist ja hiljemini ehitet muinaslinnust olid eestlastel iseseisvuse lõppajal tarvitusel, seks pole kindlaid andmeid. Läti Hendrik mainib vaevalt paarkümmend linna, kuid on kindel, et neid oli tema ajal enam tarvitusel; igatahes suuremaid ja täielikumalt kindlustet linnu võime arvata niisuguseiks. Siiski paistab tõenäoline, et mõnedki muinaslinnad, eriti väiksemad ja algelisemad olid varemalt maha jäetud, vaenlase poolt hävitet ja mitte enam uuesti üles ehitet, kuna nad mitte küllalt otstarbekohased ei paistnud olema või mõnel muul põhjusel.

Meie rahvas mäletab vanast ajast nähtavasti linnade omaaegset otstarvet väga harva. Mäle-

Joon. 70. Pelgupaik „Kukelinna“ ümbrus Avinurme kihelkonnas

Pelgupaik (märgit „P“-ga) on liivane saar ja asetseb keset mäda sood (mis risti viirutet).

¹⁾ Mainitagu ka veel, et Põhja-Latviast, mis vanemal rauaajal kuulus samasse kultuurpiirkonda kui Eestigi ja kus elas sama soomesugu rahvas, on leitud Saarumi muinaslinnalt leide, mis sarnased Vene gorodištšede leidudele ja võivad olla veel vanemad kui meie varem rauaaja leidud.

tetakse ainult nime, teatakse tihti ka, et kohal mõni iseäraline, ebamäärane tähendus olnud. Sagedasti arvatakse neis nagu muiski muinasjäänuseis, kalmedes jne., peidul olevat mõni suur aare. Seepärast ongi linnades rahvas väga palju kaevand ja otsind, kohati linnu väga suurel määral lõhkudes. Siiski võib mõne muinaslinna kohta kuulda jutte, mis võib olla uuest ajast pärit, millest aga siiski paistab, et rahvas kohati ka teatud uhkusega linnadele vaatab. Pada linnast Viru-Nigula kihelkonnas jutustab rahvas näit., et endiste eestlaste vaimud sääil maa all edasi elavat ja endid sõjale valmistavat, et kord vaenlase vastu välja tulla. Et praegune rahvas neid ei unustaks, andvat nad aegajalt endist märki.

2. Pelgupaigad

Kirjutand Eerik Laid

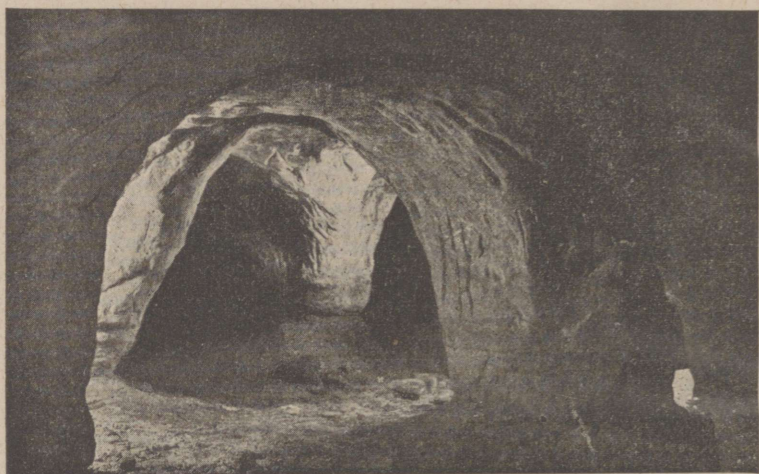
Peagu üle terve kodumaa tuntakse meil kaunis üldiselt n. n. pelgupaikasid. Need on soo ja raba saared, kaugemad ja raskelt leitavad metsaosad, või maa-alused koopad ja urkad, kus ümberkaudsete külade elanikud vanasti käisid sõdade eest peidus. Vaenlase väe lähenemisel põgeneti vertete külade kaupa ühes väärtuslikuma varandusega salateid mööda sarnasesse pelgupaikadesse, kus siis elati hädaohu möödumiseni lähemat või pikemat aega.

Pelgupaikade ülesanne on siis teataval määral muinaslinnade omale sarnane, varjata rahvast ja selle varandust vaenlase salkade ja sõjavägede rüüstamise eest. Siiski on pelgupaikade iseloom üldiselt palju juhuslikum. Neid ei tarvitet kindlustustena, ega pole neil olnud ka vastavalt ehitet kaitsevarustusi. Nad kaitsid peidusolijaid ainult oma looduslikult varjat ja raskelt juurdepäästava asukoha tõttu. Samuti ei kuulu pelgupaigad kindlasti mitte kõik muinasaega, vaid osa neist on tarvitusele võetud ajaloolise aja kestusel.

Pelgupaiku tunneme seniste andmete järele üle terve kodumaa 79. Siiski ei ole nagu näeme (joon. 73) nende jaotus eri maosadesse ühetasane. Tihedamalt leiame neid, mitmepool isegi rühmana, Eesti põhjaosast, vähem Kesk-Eestist. Peagu täiesti puuduvad pelgupaigad Pärnumaalt, osalt Põhja-Viljandimaalt, Ida-Virumaalt, Petserimaalt jne. Samuti puuduvad pelgupaigad nähtavasti kaunis selgelt piiratult kodumaa mandri rannikult ning Peipsi ligikonnast, kus hädaohu lähenemisel võib-olla paatidel merele või järvele põgeneti.

Pelgupaikade üldine arv 79, on iseäranis muinaslinnade omaga (162) võrreldes küll väike. Kuid tuleb pidada meeles, et pelgupaiku suuremalt jaolt ei saa ära tunda väliselt nagu muinaslinnu, samuti on rahvamälestusest osa kustund, kuna osa on rabades vahest soistund, teised — metsatihnikud — on koguni hävind. Kindlasti tunneme praegu omaaegseist pelgupaigust ainult osa ja nende levimine kodumaal paistab olevat suurelt osalt juhuslik. Muuseas on maakohad, kus nad praegu kaardil tihedamalt, otse rühmana esinevad praegugi veel osalt

kodumaa kõrvalisemaid, kus rahva traditsioon võib-olla seepärast vanad pelgupaigad paremini meeles on pidand. Tuleb ka arvesse võtta, et mitte alati peitu minemiseks ei ole tarvitet just mingit kindlamalt piirat ala, pelgukoobast või soosaart, vaid nii muinas- kui ajalooliselgi ajal on enese ajutiseks varjamiseks tarvitet ka lihtsalt metsa või sood, ilma et sarnased juhuslikud asukohad pelgupaikadena rahva mälestuses elama oleksid jäänd. Üldiselt tuntakse pelgupaikaid rahva seas „pelgu- ja peidupaikade“, „pelgukohtade“, „pelgukoobaste ja -urgaste“ jne. nime all. Siiski tarvitab rahvas harva otsekohe neid nimetusi, vaid suuremal osal pelgupaikadest on oma erinimi, nagu „Venejärve saar“, „Härge-mägi“ jne., millele siis harilikult pikema seletusena juurde lisatakse,

E. Vitoffi foto

Joon. 71. Aruküla koopad Tartu ligidal seest

et kõnesolev koht on „vana pelgupaik“, et siin „on rootsi ajal pelgus käidud“ ja muud. Huvitav on, et osa pelgupaikade nimedest nagu „Rootsimägi“, „sõjaaugud“ jt., paistavad tekkind olevat nende omaegsest otstarbest välja minnes.

Iseloomu järele võime kodumaa pelgupaigad jagada kaheks erinevaks rühmaks. Ühelt poolt tarviteti omal ajal sagedasti pelgupaikadena soo-, raba-, metsasaari ja tihnikuid, mis asusid eemal küladest raskelt läbipäästavais soiseis kohis (joon. 70) ja olid seepärast ka raskelt leitavad. Me nimetaksime neid pelgukohtadeks, kuna nad kaitsid peidusolijaid oma loodusliku asukoha tõttu, ilma et inimene ise neid oleks eraldi seks ehitand. Teiseks rühmaks oleksid nn. pelgukoopad. Need on osalt looduslikud, inimese poolt peidupaikadeks kohastet, või täiesti inimese enese poolt soodsasse kohta kaevet maa-alused koopad, urkad ja koobastikud (joon. 71).

Peidupaiga seisukohalt tuleb mõlemast mainit rühmast pidada koopaid, iseäranis maa-aluseid koobastikke tähtsamaiks, kuna neist

osa on eriti seks otstarbeks kunstlikult ehitet. Samuti olid need enam-vähem varjat pelgupaiguks talvelgi, kus soode külmades pelgukohad suure osa oma looduslikust kaitsest kaotasid. Pääle juba mainit loodusliku kaitse on vähe tähtsust pelgukohtade erisugusel suurusel ja ehitusel, kuna see samuti loodusest tingitult, on täiesti juhuslik. Ainult ühel juhtumisel paistab, nagu oleks pelgukoht kunstlikult kivitaitena sohu ehitet (Kadrina kihelk. soos Nagala ja Mäoküla vahel), samuti tunneme pelgukohta mille kõrgust on vahest kunstlikult suurendet (Harju-Jaani kihelk. Übina kl. Ennu tl. soisel heinamaal n. n. „Tatamägi“).

Huvitav on ligemalt tähele panna omaaegset pääsu soopelgukohtadele. Suuremale osale neist on vist loomulikke juurdepääsuteid olnud, siiski asub pelgukohist osa praegugi veel nii mädades, pehmetes kohtades (joon. 70), et neile juurdepääs vanasti ei ole mõeldav teisiti, kui eraldi seks ehitet purrete, silla või tee kaudu. Rahvasuus leiamegi korduvaid teateid sarnaseist üksikute pelgukohtade juurde ehitet sillust. Osa neist võis olla ajutiselt puudest laotud, mis hädaohu lähenemisel peidusolijate poolt ära korjati, kuid paistab nagu teaks rahvasuu püsivaltki ehitet, väliselt raskelt leitavaist pakkteedest või sildadest rääkida. Erilisi omaaegseid ehitusi võime suurel osal pelgukohtadel vaevalt oletada, kuna neil asuti ainult juhuslikult ja ajutiselt. Siiski teab rahvasuu, et üksikuil neist ajaloolisel ajal olnud püsivaid ehitusi, vähemaid saunu. Samuti harva mainitavaid ahjuvaresid, võiks muuseas ka omaaegseiks tuleasemeiks pidada, mida vist siiski julgema peidusoleku tõttu vähe tarviteti. Nähtavasti on vahel pelgukohile, kuigi need küll suurelt osalt veerikkas ümbruses asusid, ka kaevusid kaevet.

Pelgukoopad, nagu üldiselt levimiskaardilt (joon. 73) näha, esinevad mitmel pool üle kogu maa pelgukohtadega kõrvuti, kuid esimesi on vähem kui viimaseid (pelgukohti on kaardile märgit 46, pelgukoopaid 33). Veel paneme tähele, et osa pelgukoopaist, samuti pelgukohist on kaardile tähendet mittekindlaina. Need on pelgupaigad, mida rahva traditsioon sarnaseina ei tunne ja mis on ainult oletetavad, nende asukoha ning ehituse järgi otsustades.

Pelgukoobastegi asukohaks valiti üldiselt kõige parema meelega looduslikult varjat kohad. Siiski oli neile juurdepääs pelgukohtade omaga võrreldes vist üldiselt kergem, kuna nad eeldavad tavalisest kõrgemaid ning kuivemaid seljakuid, mäerindeid ja kaldaid.

Materjaali järele võiks arvata, et enamik teadaolevaist pelgukoopaist ja koobastikest on kunstlikult kaevet. Siiski tuntakse, nagu juba mainiti, loomulikkegi, vee uhet koopaid ja koobastikke, mida pelgupaiguna on kasutet, neid seks kohastades ja suurendades. Ehituse järele võiks pelgukoobaste juures vahet teha maa sisse kaevet üksikute ja hulgana kõrvuti asetsevate koobaste ning maa-aluste koobastikkude vahel. Maasse kaevet koopad võivad olla nii hästi pelgupaigad enese ette, kui ka looduslikult kaitstud koha (pelgukoha) maa-aluste elamute asemel, milleks neid rahva traditsioongi mitmel pool nimetab.

Et paremat ülevaadet saada pelgukoopaist üldse, toome siin lühidalt kodumaa suurima ja praegu teadaoleva ainsa sellelaadilise, nimelt Tartu „Aruküla“ pelgukoobastiku kirjelduse. Koopad asuvad Tartust arvata 2—3 km. põhja poole Aruküla talude juures Tallinna tee ääres Ema-jõe veerus. Siin on kaunis suurel alal valges devooni liivakihis tugevaile sambaile toetuv maa-alune koobastik (joon. 71), mitme sissekäiguga, mis praegu küll osaliselt kinni vajund (joon. 72). Koobastiku kõrguse määrab üldiselt liivakivikihi paksus. Suurimaks kõrguseks tuleks pidada 1,8 m., osas koobastikust saab inimene siiski ainult kummargil liikuda. Sambad, mille läbimõõt on keskmiselt ligi 1 m., on teineteisest mitte enam kui 1—2 m. kaugusel ja asetsevad kaunis korrapäraselt, tihti moodustades lühemaid ridu. Lagi sammaste vahel on võlvitaoliselt kumer ja selle tugevus päälmisest maapinnast arvates kohati ligi 2 m. Kogu koobastiku suurus võiks prof. Fr. Kruse omaaegse väljaarvamise järele olla vähemalt 50 000 □ m. ja tugeada ligi 15000 kaevet sambale. Praegu, kus osa koobastikku sisse on langend, on selle üldpindala raske määrata.

Koobastiku otstarbe üle on juba kaua mitmesuguseid arvamisi avaldet. Muuseas on oletet koobastiku aja jooksul tekkinud olevat liiva võtmisest, mida erisuguseiks otstarbeiks on ohtralt tarvitand linn. Tõepoolest on peene liiva kaevamine koopaist vanasti tarvitusel olnud. Siiski räägivad koobastiku suurus, iseäranis aga selle korrapärane ehitus ja mõned teised hiljem kõne alla tulevad asjaolud selle poolt, et see vähemalt oma alguse on saand muinasaegsest pelgukoobastikust.

Ühes Aruküla koobaste otstarbe ja tekkimisajaga tõuseb küsimus

E. Vitoffi foto

Joon. 72. Aruküla koobaste ala väljast

Maapind on praegu osalt lohklik, kuna mõned koopad on sisse langend. Eesplaanil keskel on koobastesse kaevet auk.

Joon. 73. Pelgupaikade levimine Eestis

- — Pelgukoht, ○ — mittekindel pelgukoht,
- — pelgukoobas, ○ — mittekindel pelgukoobas.

pelgupaikade vanusest ja tarvitamisajast üldse. Suuremaid pelgukoobastikke, missuguseid päale Aruküla omade tunneme üle kodumaa, nii palju kui kirjeldused neist õiged, umb. 8, võime enam-vähem kindlasti muinasaega asetada. Nimelt leiame nende olemasolust ja tarvitamisest kaunis üksikasjalisi teateid vanust kroonikaist. Näiteks jutustades sakslaste, lätlaste ja liivlaste ühisest sõjakäigust Harjumaale 1220. a., kirjutab Läti Hendrik (päätükk XXIII, 16): „Liivlaste saak oli aga väga suur, sest nad olid harjulaste maa-alused koopad, millesse need alati põgenesid, sisse piirand ja suitsu ning tuld koobaste sissekäikudele tehes, ööl ja päeval suitsetades, neid kõiki lämmatand, nii mehi kui naisi. Ja kui nad mõned suremas, mõned poolsurnult ja teised surnult koobastest välja olid kiskund, tapsid nad neid ära, veid teisi vangi ja veid ära kõik nende varanduse, raha, riided ja hulga saaki. Äralämmatetuid oli soo pääle vaatamata kõigest koopaist ligi tuhat hinge.“ Kõnesolnud koobastikuks osutuvad liivlaste seekordse tee ligemal jälgimisel Juuru „Idaarked“ Kuimetsa ligidal (kaardil nr. 29), nagu seda omal ajal juba J. Jung oletas. Idaarked kujutavad enesest küll suurelt osalt loomuliku koobastiku, siiski nõudis suuremate pelgukoobastikkude, nagu Tartu Aruküla jt., ehitamine tööjõudu, mis võis olla tarvitada ainult vabal ja ühiskondlikult kokkukuulaval rahval. Hiljemini, ajaloolisel ajal on vaevalt enam

mõeldav rahva enese algatus nii laiaulatuslikes üritusis. Rahva traditsioongi paistab asetavat pelgukoobastikkude ehitust tagasi kodumaa vabadusaega. Dr. Fr. R. Kreutzwaldi poolt ülestähendet rahvajutt pajatab, et muistsel ajal paljudesse kohtadesse maa-aluseid pelgupaiku ehiteti, kus lapsed, vanakesed ja kaitsetud naised asusid, kuna võitlusvõimelised mehed vaenlase vastu sõjas olid. Sarnaseid koobastikke kaevet võimalikult salaja rahu ajal, kusjuures nende ehitamisest osa võtnud tihti terved maakonnad.

Kuid pelgupaigust üldse, ka pelgukohist, leiame korduvaid teateid juba nimetat Läti Hendriku kroonikastki. Näiteks lätlaste vastusõjakäigust Tartumaale 1215. a. loeme (päättükk XIX, 3): „Ja otsisid neid pimedast metsade varjupaigust ja ei olnud võimalik nende eest end ära peita.“ Ka teisist kroonika väljavõtteist näeme, et pelguskäimine oli muinasajal alati korduvate röövsõjakäikude tõttu sagedasti ja üldiselt tarvitusel, ning et pelgukohti tunti nähtavasti peagu iga selle aja küla ja asunduse ligikonnas.

Siiski teame, et ka ajaloolisel ajal, näiteks pika Liivi või Põhja-sõja ajal veel pelgupaikasad sagedasti tarviteti, vähemalt pelgus käidi. Osalt tunti vahest ja tarviteti veel edasi vanu, eelpool mainit muinasaegseid pelgupaiku, mis rahva traditsiooni kaudu põlvest põlve tuttavad. Samuti on aga tõenäiline, et ajaloolisel ajalgi, kui võrdlemisi pikal vaheajal, uusi pelgupaikasad tarvitusele võeti. Praegu teadaolevaist pelgupaigust on rahva mälestuses püsind enne kõike muidugi need, mis veel viimati s. t. uuemal ajal tarvitusel on olnud, selle pääle vaatamata kas nende algupära ulatub üksikjuhuseil muinasaega, või on need tarvitusele võetud alles võrdlemisi hilisel ajal.

Pelgupaigad on seega siis meie praeguste teadete järgi liikumata muistised, mida tarviteti nii hästi esiajaloolisel kui ajalooliselgi ajal inimese ja tema varanduse varjamiseks välise vaenlase eest. Seejuures paistavad pelgupaikadest enam-vähem kindla tõenäilisusega muinasaega ulatuvat eestkätt pelgukoobastikud, teised, lihtsad pelgukohad tohiksivad suurelt jaolt olla nooremad. Muidugi ei ole praegu võimalik kuigi suurel määral teha vahet vanemate ja hilisemate pelgupaikade vahel, vaid tuleb arvestada ainult võimalustega suurtes jontes. Seda enam, et seni ei pelgukohilt ega koobastikest veel midagi leitud pole, mis nende vanust ja tarvitusaega võimaldaks kindlasti määrata. Üldse ei ole kodumaa pelgupaikasad ei kirjanduses ega mujal teaduslikult seni üksikasjalisemalt käsitlet. Pelgupaigad ütlevad meile tänapäev veel vähe ja ka ligemas tulevikus jääb neile vist Eesti liikumata muinasjäänuste seas võrdlemisi selgusetu ja tagasihoidlik koht. Kuid võib olla ajajooksul ühes meie rahvusliku muinasteaduse arenemisega võivad needki muistised meie kodumaa mineviku valgustamises hakata etendama tähtsamat osa, kui praegu.

V. Mitmesuguseist ebamäärasteist muistiseist

Kirjutand Teodor Vaas ja Harri Moora

Päale eelpool kirjeldet muististe, millest meil on enam-vähem kindlaid teateid, tuleb veel mainida rida mälestusmärke, millest seni andmeid pole või on liig vähe seks, et neist võiks saada selgejoonelist pilti. Kirjeldetagu neid siin siiski lootuses, et vahest mõni lugejaistki aitab neist uusi teateid koguda ja sel teel edaspidi meie teadmisi uute tähelepanekute läbi täiendada.

Asustusjäänuseist on meil, päale kiviaegsete, mida juba raamatu esimeses osas käsitleti, mitmesuguseil põhjusil väga vähe teateid. Varema rauaaja elamuist Eestis, kõnelemata vaesest pronksiajast, pole meil üldse otsekoheseid andmeid. Need napid teated, mis meil olemas noorema rauaaja eestlaste hoonetest ja küladest, põhjenevad ainult ajaloolisil ja keeleteaduslikel andmeil ning rahvateaduslikel võrdlusil, muinasteadus pole siia seni lisa suutnud anda. Meie ei tea kõigepäält peagu üldse kohti, kus sellekohaseid uurimisi võiks üritada. Ainus teadaolev koht, kus tõenäiliselt nooremal rauaajal olnud asula, on Petserimaal, Peipsi järve ääres Lisja külast umb. $\frac{1}{2}$ klm. kagupoole — seega alal, mille kohta pole teada, kas sääl omal ajal elasid eestlased. Mainit kohas on poolsaarel, mida praegu katab tuiskliiv, leida suuremal hulgal savipottide tükke ja kõiksuguste väikeste raudasjade, nugade ja õngekonksude jäänuseid, šlakki jne. Liiva all olla umb. $\frac{3}{4}$ m. sügavusel must maa kiht. Savinõude kildudel on ilustuseks pinnal lainetaoline joon — väga tavaline ornament nooremal rauaajal. Lähemaid uurimisi pole kohapääl veel toimetet ega teata seepärast kunas ja kuidas siin inimesed eland. Teine koht, kust samuti on leitud liivast savipottide tükke ja raudasjade katkendeid on Karuse kihelkonnas Vatla „Linnuse“ muinaslinna lähedal.

Hiiumaal Reigi kihelkonnas on Kiduspää küla karjamaal, liivasel merekaldal hulk varesid, mis on vanad tuleasemed. Vared on umbes ümarikud, 1,5—7 m. läbimõõta, 0,4—1 m. kõrged ja asetsevad liivakühmul. Varedes on tugev tuha- ning söekiht, milles põlend raudning paaskivide tükke. Kivide vahelt ja varede jalalt leidub potitükke ja põlend luukilde. Vared on üldiselt kaunis teineteise ligidal, mitmed kõrvutigi. Rahvas kutsub tuleasemeid „ahjuvaredeks“ ja arvab neid

„läti kalameeste“ küla jäänusteks. Esialgu on varede vanus määrata ja teadmata, kas need on pärit ehitustest või lihtsad kalameeste tuleasemed mererannal.

Vaiehitusist on meilgi kuulsate Shveitsi kivi- ja pronksiaja vaikülade mõjul varem kirjanud palju kõneld. Nii on mingisuguste puuehituste jäänuseid tähele pandud, näit., Palamuse kihelk. Raadivere küla all soos, Saaremaal Kihelkonna ja Kärla kihelkondade piiril oleva Järvemetsa järves jne. Helme kihelkonnas on Koorküla juures Valgjärve vee all läänepoolse maanina kohal pandud tähele puuehituste jäänuseid, millest on palju kirjutet, mida on käind omal ajal (1880. a.) vaatamaski prof. C. Grewingk, aga mille kohta siiski kindlat otsust pole saadud teha. Kogu vaiehituste küsimus on meil veel täitsa segane ja ootab uurimist. Tohiks olla siiski kindel, et mainit ja teisil ehituste jäänuseil rabades ja vetes ei ole otsekohe midagi ühist Shveitsi vaiküladega, missuguseid mujalt Euroopast ei tunta. Meil võis sarnaseid olla ainult juhuslikult üksikult, ehituste jäänused võiksid olla pärit parvedestki, mil elati, vahest liigutigi. Niisuguseist parvedest ja nimelt õige varasest kiviajast on jäänuseid Skandinaavias ja võiks ehk tulla ette meilgi — kuid mingisuguseid kindlaid andmeid seks seni pole. Teiselt poolt võivad soist ja vetest leitavad vaiad olla vanade kalapüügi abinõude, tõkete jäänuseidki. Nii olla kuulsast Kunda rabast, kust saadud meie vaneimad luuriistad ja kus kiviajal oli järv, leitud turbakihi alt savist rida püsti olevaid vaiade jäänuseid, mis muiste olid arvatavasti kalapüügi jaoks sisse löödud¹⁾.

Rauasulatamise kohti teab rahvas mitmel pool näidata. Nii on J. Jungi teadete järgi²⁾ Helme kihelkonnas sarnaste asemeid Koorkülas Siimu tl. maal soos n. n. „Lüllemäel“ ja Ingaste tl. maal. Neist kohadest olla leitud põlend savi ja punast rauamulda ning rauasulatamise tagi või šlakki. Samasuguseid teateid on Viru-Jaagupi kihelk. Roela kl. maalt³⁾ ning Lügänuuse kihelk. Tartumaa kl. Välja tl. maalt. Kõik need teated on aga seni ainult rahvasuust pärit ja kontrollematad. Tuleks siiski koguda veel tähelepanekuid sarnaseist leiukohtadest ja siis võidakse neid teadusliku uurimise alla võtta, mis võib anda huvitavaid tagajärgi, sest on kindel, et sarnaseid töökohti ja sepi-padu juba muinasajal meie kodumaal pidi leiduma õige mitmel pool.

Kohtupidamise kohtadest muistsel ajal pole meil veel selget ettekujutust. Nagu prof. A. M. Tallgreni sissejuhatuses mainit, tuntakse Rootsis ja Soomes sarnaste mälestusmärkidena erilisi kiviringe (joon. 3), missuguseid aga Eestist seni pole teada. Siiski mainib rahvas mõnd paika „kohtupidamise kohana“. Sellist teatakse näidata näit. Lügänuuse kihelkonnas kõrgel mere kaldal vähe idapool Purtse jõe

¹⁾ Siin juhitagu tähelepanu huvitava asjaolu pääle, et järvedes võib ette tulla vau, mida piibrid oma pesaehituste jaoks on kokku vedand ja teravaks närid. Sarnaseid kiviaegseid vau on näit. Soomes palju leitud ja varemini kogutki. Need on aga kõik ristipidi närides teritet, kuna inimene selliseid ainult pikuti teravaks raius.

²⁾ Jung, J., Muinasajatead. eestlaste maalt II, lhk. 50 ja 143.

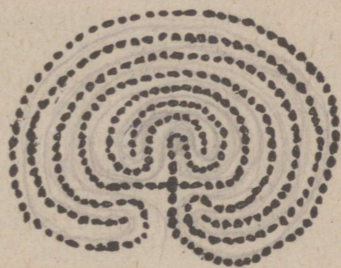
³⁾ Vt. Sitzungsber. d. Gelehr. Estnisch. Gesellsch. 1886, lhk. 164.

suud. Kohta nimetatakse „Hiimäeks“, see asetseb põllus ja seda katab praegu sarapuude ning pärnade võsastik. Kohal on mitu vana kivikalme ja püha pärn ning ummistund ohvriallikas, varemalt olnud sääl veel ohvrikivigi. Rahvas eraldab siin erilise „lõbupaiga“, „vanemate istumise koha“ ja „kohtunikkude künkad“.

Sarnaseid kohtumõistmise paiku on rahva teadete järgi seni üles tähendet veel: Kanepi kihelk. Mügra rauaja kalmede lähedal n. n. „Koolimägi“, Võnnu kihelk. Kaagvere mõisa metsas n. n. „Kohtumägi“, Puhja kihelk. Kavildas n. n. „Kantslekohtumägi“ ja viimati Torma kihelk. nimetatakse kaht kivikalme Koimula külas „Kohtumõistmise paigaks“. Nagu sellest näha ühendab meil rahvas kohtupidamise kohti sagedasti muistsete pühade hiite ja kalmedega.

Labürindid. Labürintideks või Troojalinnadeks nimetatakse maapinnale asetet kivimoodustusi, nagu sellise põhiplaani näitab joon. 74 ja missuguseid tuntakse Läänemere randadelt kõigepäält Rootsist, Soomest ja Põhja-Saksast. Sarnased kivimoodustused on tehtud teineteise kõrvale asetet umbes parajas tõstesuurusest kividest ja nende läbimõõt on väiksemal umb. 7—8 m., kuna on teisigi, mis mitu korda suuremad. Kivid on, nagu joon. 74-lt näha, asetet spiraalselt nii, et kui minna „suust“ sisse, tuleb käia kõik ridade vahed läbi, jõudes viimati ummikusse või jälle tagasi välja. Eestist niisuguseid labürinte senini veel ei tunta, pääle ühe, mis olla Hiiumaal kuski Tahkunal, mille olemasolu aga pole kindel, kuid sarnaseid võib leiduda mere rannal ja saartel, nagu neid esineb naabemaadeski mere ääres. Labürintide idee näikse olevat õige vana. Ühe niisuguse joonistus esineb juba muistsel etruski vaasil umbes aastast 700. e. Kr. Tõenäoliselt ongi labürintid saand oma alguse Vahemere mail, kus sarnased on tuntud näit. Kreeka mütoloogiaski. Sinna osutab ka nimetus „Troojalinn“, mida labürintide kohta rahvas kohati põhjamaail tarvitab. Labürintide idee on seega õige vana, aga neid on põhjamaail tehtud veel ajaloolisel ajal ja isegi veel võrdlemisi hilja, nagu näha mõne labürinti kivide alt leitud rahast. Nende tähendus pole veel päris kindel. On arvata, et neil omal ajal on olnud mingi usuline tähendus, kuid on teateid, mis näitavad, et vähemalt hilisemal ajal neid on ehitand merimehed kuski mererannal peatudes lihtsalt ajaviiteks.

Kiviringid. Kinnismuistiseist, mille tähendus ja tekkimine ebamäärane ja mis veel vajavad tähelepanekute ja teadete kogumist, mainime siinkohal veel mõned kiviringid. Saaremaal, Karja kihelk. on Metsaääre küla Hiie tl. maal n. n. „Raunikumäel“ suurist maakividest ovaalne ring, mille läbimõõt teistpidi 21 m. ja teistpidi 29 m. Kivid on asetet tihedasti teineteise kõrvale. Ringis käidud vanasti tantsimas, mida nimetet „hiielkäimiseks“. Mainit ringi lähedal on kivivaresid,

Joon. 74. Labürinti põhiplaan
Niiviisi on asetet kivid teineteise kõrvale labürintides, mis mererandadel esinevad.

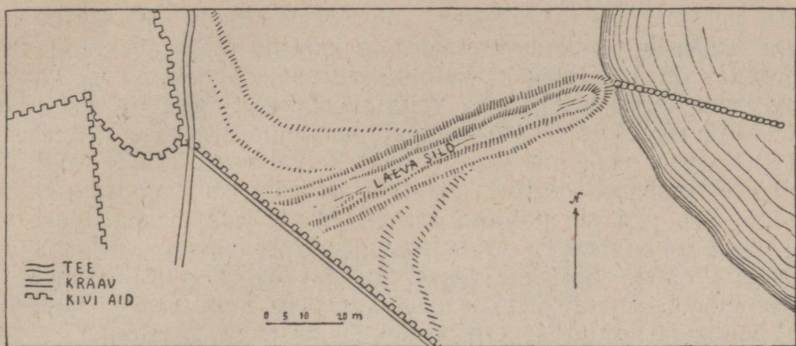
mis näikse olevat kalmed, samuti olnud siin kunagi suur tamm — nähtavasti on siin seega olnud vanasti püha hiis. Missuguses ühenduses sellega aga kiviring ja kuidas see tekkind, seda pole teada.

Martna kihelk. Läänemaal Ähmja külas on kaks suurt kontsentrist ovaalset kiviringi, mille suurim läbimõõt on 30×45 m. Ringid asetsevad lähestiku teineteise sees ja koostuvad suurist raudkividest. Rahvas kutsub ringe „linnamäeks“, vaevalt on neil aga midagi tege- mist linna või kindlustusega. Teise rahvateate järgi olla ringidesse maetud rootsi kindral — muinasjutt, mis meil esineb üle maa ja ühendatakse mitmesuguste kohtadega.

Puhja kihelk. on Laatsi talu põllul pikk kivirida ja mõned kivi- ringid, mille kohta rahvas jutustab, et need vanapagana põllest sinna kukkud, kui see tahtnud Virtsjärvele silda ehitada. On võimalik, et kõik need näidetena loeteld ja teisedki sarnased kiviringid on looduse moodustused, millega hiljemini rahvas ühendand muinasjutulisi ja muid ettekujutusi.

Märkidega ja kirjadega kivid. Väga mitmel pool üle Eesti teab rahvas kive, mil on pääl mingi iseäralised märgid, „kitse- jäljed“, „hobuse-“, „vanapaganajäljed“ jne., mil arvatakse olevat mõni eriline tähendus. Samuti näidatakse mitmesuguste arusaamatute „kirjadega“ kive, millele jälle arvatakse harilikult olevat tähendet mõne läheduses peituva varanduse asukoht jne. Suuremalt jaolt on need märgid või „kirjad“ lihtsad loodussünnitused, või on kivid jälle olnud piiri- või ristikivideks. Ainult harva on neil kividel päris kiri pääl, nagu ühel Mustvees jõe kaldal oleval kivil keskaegne (umb. XV aastas.) väikeste gooti tähtedega (minusklitega) kiri. Ei ole siiski päris või- matu, et meil leiduks kive muistse skandinaavia kirjaga, n. n. ruuni- kive, mil leiduvad päälkirjad tavalisesti on raiut mõne surnu või sündmuse mälestuseks. Ruunikirjadega kive esineb enamasti kõigis mais, kus liikund viikingeid ja neisse raiut teated on tihti suure aja- loolise väärtusega. Seepärast tuleks meilgi kirjadega kive tähele panna ja üles tähendada.

Aarded. Vist kogu maailmas teavad inimesed jutte maa sees peidulolevaist varandustest, aaretest. Meilgi on tänapäevani rahva meeli liigutand „rahaaukude“, „rahatulede“, „rahakeldrite“ ja teised sarnased jutud. Need käivad, nagu juba eelpool nägime, sagedasti muinasmälestuste, kalmede, muinaslinnade ja teiste sarnaste muististe kohta, vahel kõneldakse selliseid aga lihtsate küngaste, allikate ja muude looduspai- kade kohta. Torma kihelk. „Ummumäest“ näit. jutustetakse, et selles olla peidus mitmeid tündreid kulda. Mäel nähtud selle märgiks m. s. teatud õil ilma nahata verist hobust ringi jooksvat. Varanduse leidmiseks pidavat jaanipäeva öösel kl. 12 üksi mäele minema (mis asub tihedas metsas) ja siis kaevama. Ümber- kaudne rahvas ongi kaevand märke hulga suuri auke, ja et seda on tehtud öösiti, näitavad mäe küljelt leitavad laternate tükid. Laiuse kihelkonnas arvab rahvas ühes heinamaa keskel olevas kruusakünkas olevat kuldtõlla hõbetiisliga. Säälgil on käidud kaevamas. Alles mullu kõnelesid ajalehed palju suurest kullakaevamisest Kullamaa linnamäel.

Üliõp. A. Tiitsmaa joonistuse järgi

Joon. 75. Tornimäe kuivale jäänd vana sadamasild Põide kihelk.
Maatõusu tagajärjel on meri taganenud sadamasillast eemale ja praegu on vees ainult veel silla otsast jätkuv kivide rida.

Nii on kaevand ja kaevavad meil ja mujal ebausklikud õnneotsijad kuigi ikka ilma tagajärgedeta, mille täheks muinasjutudki asetavad enamasti ikka varanduseotsijaile rahaaukudest peagu võimatuid takistusi. Kui varandusi on muidugi maas olemas, mitmesugustel aegadel ja viisidel sinna sattunud, ja need on muinasuurijale suure väärtusega, mitte aineliselt arvates, sest nii suuri aardeid, mis inimese suudaksid teha rikkaks võib vaevalt leiduda, seks on meie maa minevik liig vaene, kuid leidude teaduslik väärtus on seda suurem, mida vanem see on. Meil on seni leitud ja muuseumeisse päästet aareleide ainult rauaajast ja need on sisaldand pronks- ja hõbeasju, ainult kord on üks peen kaelvõru olnud kullast. Et seega muinasjuttude põhjal varandusi ei leita ja et meil maa sees olevad aarded kunagi pole suure väärtusega, siis ei tasu end nende kaevamise vaev kunagi. Küll teevad sarnased kullakaevajad, kui nad varandusi mõnest muistisest otsivad, palju kahju, viimast hävitades. Aareleide on saadud ja saadakse kätte maa seest ikka juhuslikult kõiksugu ehitus- ja maatööde juures. Ja siis ei peaks mitte, nagu rahvas harilikult teeb, pronksasju sulatama ja rikkuma ja hõbeasju mõnele kuldse pale pakkuma, vaid peaks alati sarnaseid leide mündama muuseumitele, kus nende väärtust õieti hinnatakse ja kus leidja neist alati palju rohkem hinda saab kui ükski kuldsepp nõus on maksma. Asjad on muiste tihti maha maetud pottides, kasetohust karpides, kottides jne., millest leidmisel võib olla jäänuseid järel. Neid peab alati otsitama ja leidmise korral muile asjadele juurde lisatama — need tõstavad palju leiu väärtust. Samuti on tähtis täpselt tähele panna kus ja kui sügaval leid oli, kas oli see mõne kivi all jne., ainult selliste tähelepanekutega leid on uurijale dokumendiks, mis kõneleb omaaja elust.

Vanad sadamakohad. Nagu raamatu algul, iseäranis kiviaja asulatega ühenduses näidati, tõuseb meie maa võrdlemisi kiiresti oma loodeosas ja saarte kohal. Seetõttu jääb meri eriti randade lähedal sääl alatasa madalamaks ja viimati kuivakski. Kuivale jäävad seetõttu

laevade peatuskohad ja -silladki. Nii näitab rahvas näit. Kärla kihelkonnas muistsete „sadamavaremete“ ja kalurite üttide asukohti. Põide kihelkonnas on Tornimäe kr.-katoliku surnuaiast umb. 50 m. idapoole madalal mereäärsel niidul olev vana sadamasild. See on umb. 95 m. pikk, 9—10 m. lai ja 60—70 cm. kõrge huumusesegasest kruusast ja kividest koostuv vall, mis praegu juba kuival maal. Selle valli otsast jätkub veel praegusse merde umb. 46 m. pikk ja 1 m. lai kividerida (vt. joon. 75). Ei ole põhjust arvata, et see sadamasild oleks väga vana, kuid on võimalik, et samasuguseid sadamaehitisi on säilund vanemastki ajast. Sest nooremal rauaajal sai kogu Saaremaa oma jõukuse merelt, samuti etendas väga suurt osa meri teiste rannik-alade, näit. Läänemaa kultuuris. Oleks väga tähtis enam tähele panna, muistiseid, mis sellest merimeeste kultuurist säilund ja leida vanu sadamakohti, laevade seisukohti, millest mujal on järgi näit. raudrõngaid kividest ja kaljudes jne. Ei ole muidugi võimatu, et võidakse leida vanade laevadegi jäänuseid eriti rabadest ja järvedest. Niisuguseid on leitud näit Taanis ja Norras, Laadoga äärest on leitud isegi kiviaegse paadi jäänuseid.

Muistsed teed. Esiajaloolisel ajal ei olnud muidugi tehtud teid praeguse aja teede sarnaselt. Kõige vanemal ajajärgul, kiviajal olid liikimisteedeks pääsajaliselt veesüsteemid ja need hoidsid sellekohase tähtsuse alal osalt nooremailgi ajajärkudel. Muinasaja lõpul pidid aga olema tarvitusel ka kuivamaa teed, ilma milleta meil on võimatu kujutella laialisi kaubanduslikke ja sõjalisi liikumisi, nagu neist kõnelevad muinasleiud ja ajaloolised allikadki. Need teed läksid arvatavasti enne kõike kuiva maad mööda ja kuna need vist eriliselt ei olnud tehtud või sillutat, hävinesid need jäljetult või jäid ka praeguste teede alla. Nähtavate jäänustena neist on võind säiluda need kohad ja osad, kus soost või jõest ülepääsemiseks neid tuli eriliselt ehitada. Kõige lihtsam viis mädast soost või veest üle pääseda oli selle täitmine kividega või hagude ja puudega. Niisuguseid pakkteid või kividega täidet teede jäänuseid teab rahvas mitmel pool juhatada, nimetades neid „sõjateedeks“ või lihtsalt „vanuks teedeks“. Need teedeehituste jäänused ei tarvitse kaugeltki alati olla nii vanad, et need ulatuksid muinasajaga, vaid on tõenäoliselt suurimalt jaolt pärit ajaloolisest ajast. Niisuguste pakkteede jäänuseid mainitakse näit. Kodavere kihelk. Kokkorast minevat Välgi küla ja Soitsejärve ning edasi Kärkna poole. Edasi olla kividega täidet tee jäänuseid näit. Simuna kihelkonnas (n. n. „sõjatee“). Samasuguseid mainitakse Vigala ja Saarde kihelkonnas ja mujalgi. Soodest läbi ehitet pakkteid mainitakse olnud mõnel muinaslinnal ja pelgupaigalgi. Nagu soodesse, nii ehiteti nähtavasti vanasti jõgedessegi teid. Nõnda minevat Tori kihelkonnas üle Pärnu jõe 2 „poola silda“, üks Levi küla, teine Aisu küla kohal. Need olla umb. 3 m. laiad, päält tasaseist kividest, jõe põhja laotud. Jõgi olla neis paikades ainult umb. 1 m. sügavune. Nende vanuse küsimus on alles lahtine, nagu see on ligikaudugi otsustamata kõigi siin mainit muinasjäänuste kohta ja nõuab veel järjekindlat teadete kogumist ja uurimist.

VI. Kirjandust

Kokku säändnud Gertrud Nigul

Allpool antakse lühike ülevaade kirjandusest, mis käsitleb üksikuid kinnismuististe rühmi, et neile, kes soovivad saada enam teateid üksikasjadest ja kohalikkudest iseärasustest, otsekoheseid allikaid kätte juhatada. Loeteld on, arvestades raamatu otstarbega, ainult tähtsam kirjandus. Alguses on mainit „üldine kirjandus“, s. o. tööd, milles on käsitlet kõiki või peagu kõiki käesolevas raamatus kirjeldet kinniseid muinasjäänuseid, siis loetellakse eraldi tööd ja kirjutused, kus teateid on ainult teatud muististe rühmast.

Väljaannete tähendamiseks, mis korduvalt esinevad loetluses, on tarvitet järgmisi lühendusi:

Beitr. Estl. — Beiträge zur Kunde Estlands (Est-, Liv- und Kurlands), herausgegeben von der Estländischen Literarischen Gesellschaft, Reval.

J. B. Estl. — Jahresbericht der Estländischen Literarischen Gesellschaft, Reval.

SB. GEG. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat.

SB. Pern. — Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft in Pernau.

Verh. GEG. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat.

Üldine kirjandus kinnismuistiseist

1. Jung, J., Muinasaja teadus Eestlaste maalt II, III. Tartu 1898; Tallinn 1910. (Loetlused, olgugi juba vananend, kinnismuistiseist kihelkondade viisi; II — Pärnu- ja Viljandimaa; III — end. Tallinnamaa, pääle saarte.)
2. Tallgren, A. M., Zur Archäologie Eestis I. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B. III. 6. Tartus 1922. (Uus ja teaduslik Eesti muinasaja ülevaade kiviajast varem raauaaja lõpuni).
3. Tallgren, A. M., Zur Archäologie Eestis II. Säälsamas seerias anne B. VIII. 1. Tartus 1925. (Keskmine ja noorem raauaeg, ajalooline aeg.)
4. Hausmann, R., Einleitung zur Abteilung Archäologie. Katalog der Ausstellung zum X. archäolog. Kongress in Riga 1896. (Vanem ülevaade nagu eelmine, hulk pilte muinasleidudest).
5. Hausmann, R., Übersicht über die Archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt. Arbeiten des I. Baltischen Historikertages. Riga 1908. (Täiendusi eelmisele tööle kuni aasta 1908-ni).
6. Hausmann, R., Prähistorische Archäologie von Estland, Livland, Kurland. „Baltische Landeskunde“ herausgegeben von K. R. Kupffer, Riga 1911. (Läänemere-maade muinasaja lühike populaarne ülevaade, juba osalt vananend. Eestikeelne referaat V. Grünthali poolt on ajakirjas „Eesti Kirjandus“ 1912. lhk. 72, 116).
7. Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu Ülikooli Ark. Kab. toimetused II. Tartu, 1924. (Uus ja täielik ülevaade ja loetus Saaremaa muistiseist piltide ja kaartidega).
8. Friedenthal, Dr. A., Ein Versuch zur Herstellung baltisch-archäologischer Typenkarten, ajakirjas „Mannus“, Leipzig 1923, Bd. 15, Heft 1—2. (Esiajalooliste kalmede liigitlus ja nende tüüpide levimiskaart).

9. Eesti. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. I. Tartumaa. Tartus 1925. (Sisaldab õige lühikese Tartumaa muinasaja ülevaate ja kõigi Tartumaa muinasleidude ja kinnismuististe nimestiku kihelkondade viisi).

Pääle selle on Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti antikvaarilis-topograafilises arhiivis kõigist kodumaa kinnismuististest kirjeldused olemas ja kihelkondade ja ajajärkude viisi korraldet. Need, kel võimalik mõnd aega Tartus viibida, saavad säält kõige täielikumaid teateid.

I. Kiviaja asulad

Üldisest kirjandusest eriti nr. 2 ja 7.

Grewingk, C., Geologie u. Archäologie des Mergellagers von Kunda in Estland. Archiv für Naturkunde von Est-, Liv- und Kurland, Serie I, Band IX, Dorpat 1882.

Grewingk, C., Die Neolitischen Bewohner von Kunda in Estland u. deren Nachbarn. Verh. GEG. XII. 1884.

Glück, E., Über neolitische Funde in Pernau u. die Urbewohner der Pernau-Gegend. SB. Pern. IV, lhk. 259. 1906.

Bliebernickt, E. G., Neue Funde aus dem Pernauflusse. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXIV, Helsinki 1924.

Ottow, Dr. B., Die neolitische Feuerstein-Kulturstätte von Simosaar bei Lisette. SB. GEG. 1910, lhk. 161. (Käsitleb leide Virtsjärve põhjarannikult).

Spreckelsen, A., Der Burgberg in Jaggowal, Krsp. Jegelecht. Beitr. Estl. X:1, lhk. 16. 1924. (Teateid kiviaja asulast Jägalajõe suul).

Bolz, Dr. M., Steingeräte aus dem Pernau-Fellinschen Kreise und dessen Umgebung. SB. Pern. VII. lhk. I. (Nüüd Pärnu muuseumis oleva suure Dr. Bolzi kiviaja leidude kogu kataloog piltidega; tähtis on juuresolev kõigi nende riistade leiukohtade kaart; leiukohtade hulgas peab leiduma palju asulakohtigi).

II. Kalmed

1. Maa-alused kalmed

a. Kiviaeg

Üldisest kirjandusest eriti nr. 2, 7 ja 8.

Bolz, Dr. M., Das neolitische Gräberfeld von Kiwisaare in Livland. Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte, Riga 1914, lhk. 15.

Ottow, Dr. B., Das neolitische Gräberfeld von Kiwisaare an der Pahle. SB.GEG. 1910, lhk. 148.

Hausmann, R., Über Gräber aus der Steinzeit im Ostbaltikum: Grabfunde in Võisek und Kõlljal. SB.GEG. 1903, lhk. 71.

Hausmann, R., Das Steinzeitgrab von Karlowa bei Dorpat. SB.GEG. 1911, lhk. 60.

b. Keskmise rauaaeg

Üldisest kirjandusest eriti nr. 3.

Schmiedehelm, M., Der Fund von Kirimäe in Estland. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXV, 1. Helsinki 1924.

c. Noorem rauaaeg

Üldisest kirjandusest eriti nr. 3, 7 ja 8.

Hausmann, R., (Skelettgräber unter Allatzkiwwi) SB.GEG. 1894, lhk. 157; 184.

Boehm, M. u. Goertz, L., Die Skelettgräber von Allatzkiwwi. SB.GEG. 1896, lhk. 53.

Hausmann, R., Allatzkiwwi, Skelettgrab VIII. SB. GEG. 1897, lhk. 144 (parim kõnesolevate haudade kirjeldus).

Friedenthal, Dr. A., Ausgrabungen in . . . Thula. J. B. Estl. 1911/12, lhk. 31.

Schnakenburg, Bericht über ein Skelettgrab auf dem Gute Jnnis bei Wesenberg. SB. GEG 1861 (29. November).

d. Ajalooline aeg

Üldisest kirjandusest eriti nr. 3.

- Hausmann, R., Ausserkirchliche Begräbnissplätze im Estenlande in christlicher Zeit. SB. GEG. 1902, lhk. 134.
Hausmann, R., Ausgrabungen auf dem Kabellimäggi in Pullapäh in der Wiek. (XVII Jhrh.) SB. GEG. 1899, lhk. 81.
Hausmann, R., Grabfunde aus Fierenhof u. Kawershof. SB. GEG. 1902, lhk. 128.
Loeschcke, G., Die estnische Grabstätte beim Kaltri Gesinde in Varrol. SB. GEG. 1887, lhk. 105.
Frank, H., Fundbericht über die Ausgrabung bei Arrohof. SB. Pern. V, lhk. 89.
Jung, J., Ueber einige Alterthümer im Hallistschen. SB. GEG. 1889, lhk. 150.
Jung, J., Alte Gräberstätten. SB. GEG. 1878, lhk. 208.
Rambach, Fr., Nachforschungen im „Roma-Kaiser“ Gesinde. SB. Pern. IV, lhk. 323.
Köpp, J., Mõnda vanadest usukommetest Liivimaal Rootsi valitsuse ajal. „Sirvilaud“ 1903, lhk. 9.

2. Kivikalmed

a. Pronksiaeg

Üldisest kirjandusest eriti nr. 2, 7 ja 8.

- Hausmann, R., Steinhügelgräber von Waiwara. SB. GEG. 1895, lhk. 88.
Körber, B., Steinhügelgräber von Waiwara. SB. GEG. 1897, lhk. 49.
Thomson, A., Steinhügelgräber im Walde von Muddis im Krsp. Ampel in Jerwen. SB. GEG. 1910, lhk. 125.
(M) y (Hler v.), (Begräbnisplatz in Murras, Krsp. Kegel.) „Inland“ 1843, lhk. 24.
Spreckelsen, A., Ausgrabungen in Saage, Krsp. Jegelecht. Beitr. Estl. VI, lhk. 376.
Spreckelsen, A., Das Gräberfeld Laakt. Arbeiten d. II. Balt. Hist.-Tages, Reval 1912, lhk. 66. (Mainit raamat ei ole ilmud, on olemas ainult mõni korrektuur poogen).
Schroeder, L. Die Steinhügel-Gräber von Randen. SB. GEG. 1894, lhk. 75.
Howen, A., Bericht über ein am 17. Juni 1899 aufgedecktes Steinkistengrab in Lowelja-Gesinde, Johannishof, Krsp. St. Jürgens. Beitr. Estl. VI, lhk. 420.

b. Vanem rauaaeg

Üldisest kirjandusest eriti nr. 2, 4 ja 8.

- Friedenthal, Dr. A., Das Gräberfeld Cournal, Krsp. St. Jürgens. Reval 1911. (Parim seni ilmud monograafia kõnesoleva aja kalmist).
Hausmann, R., Grabfunde aus Estland. Reval 1896.
Hausmann, R., Steinreihengräber (Gertrudenhof, Waetz). SB. GEG. 1891, lhk. 89.
Hausmann, R., Die Steinsetzung von Waimel, SB. GEG. 1901, lhk. 114.
Hausmann, R., Die Steinsetzung von Kulla-ware im Gesinde Riisa, des Gutes Unniphicht im Krsp. Nüggen. SB. GEG. 1903, lhk. 32.
Ausgrabungen im Dorfe Walgma, in Mexhof-Tarbia, unter Waetz, Veike-Karreda unter Essenberg, bei Wirrika in Kirna, in Waetz-Lõla, Seinigal, Hukas, Sarkfer, Eyefer. Sitzungsberichte der Gesellschaft zur Erhaltung Jerwscher Altertümer. Weissenstein 1912, lhk. 42.
Grewingk, C. u. Wiskowatow, P., Der schifförmige Aschenfriedhof bei Türsel in Estland. Verh. GEG XIII, . . . 1887.
Löschcke, G., Der Aschenfriedhof von Meyershof. SB. GEG. 1887, lhk. 123.
Löschcke, G., Die Steinsetzung unter Unniphicht. SB. GEG. 1889, lhk. 83.
Lövis of Menar, K., Ein Steinreihen-Brandgrab in Kardis. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde Riga, 1895 lhk. 135.
Schlüter, W., Bericht über die Ausgrabung in Neu-Camby, SB. GEG. 1907, lhk. 66.
Sitzka, J., Die Steinsetzung von Ayakar. SB. GEG. 1896, lhk. 136.
Spreckelsen, A., Ausgrabungen in Saage. Beitr. Estl. VI, lhk. 376.
Spreckelsen, A., Ausgrabungen in Strandhof, Krsp. Kegel. J.B. Estl. 1911/12, lhk. 30.
Wiskowatow, P. A., Тюрсельскія раскопки. Труды 7-го арх. съѣзда въ Яро-славль 1887, II, lhk. 199.

Grewingk, C., Zur Archäologie des Balticum und Russlands. Zweiter Beitrag. Archiv für Anthropologie, Bd. X, lhk. 297. Berlin 1877. (Siin kõneleb autor meie var. rauaaja kivikalmist kui laevakujulisist lademeist).

c. Noorem rauaeg

Üldisest kirjandusest eriti nr. 3, 4, 7 ja 8.

Hausmann, R., Eine Ausgrabung in Weslershof. SB. GEG. 1900, lhk. 134.

Vilberg, G., Kas endine matusepaik? „Eesti Kirjandus“ 1921, lhk. 340.

Luiga, J., Rattäma kalmed. „Eesti Kirjandus“ 1921, nr. 3, lhk. 65.

3. Kääpad

Üldisest kirjandusest eriti nr. 3 ja 8, loetus Tartumaa kohta nr. 9-s.

Nerman, B., Arkeologiska undersökningar vid Izborsk i Estland. Ajakirjas „Rig“ 1924, lhk. 201.

Vaas, T., Truuvorit otsimas. „Nädal“ 1924, nr. 30.

Труды Псковск арх. общ. Вып. II. 1913/14, lhk. 224, 227, 230, 234, 236.

Loeschcke, G., Alte Gräber aus der Umgegend von Neuhausen. SB. GEG. 1888, lhk. 200.

Bielenstein, W., Hügelgräber in Neu-Koiküll. SB. GEG. 1895, lhk. 121.

Wiskowatow, P., Archäologische Funde in Püchtitz. SB. GEG. 1893, lhk. 30.

III. Usulise eluga ühenduses olevad muistised

1. Pühad puud ja hiied

Üldisest kirjandusest ka vete ja kivide kohta eriti nr. 1 ja 7.

Eisen, M. J., Esivanemate ohverdämised. Kolmas täiend. trükk. Lhk. 39; 98 Tallinn 1922.

Jung, J., Über eine alte Opferstätte auf dem Mulimäggi bei Abbia. SB. GEG. 1888, lhk. 230.

Труды Псковск. арх. общ. Вып. II. 1913/14, lhk. 237.

2. Pühad veed

Eisen, M. J., Esivanemate ohverdämised, lhk. 54.

3. Pühad kivid

Eisen, M. J., eelpool mainit töö lhk. 76.

IV. Sõjalised muistised

1. Muinaslinnad

Üldisest kirjandusest eriti nr. 3.

Laid, E., Eesti muinaslinnad. Tartu Ülikooli Arkeol. Kabin. toimetused I., Tartus 1923. (Sisaldab kõigi muinaslinnade lühidad kirjeldused ja täieliku kirjanduse loetluse).

Laid, E., Die vorgeschichtlichen Burgen Eestis. SB. GEG. 1923, lhk. 5. (Lühikene kokkuvõte, uuem eelmisest).

M(oo)ra, H., Meie muistised linnamäed õhust. „Odamees“ 1923, nr. 6, lhk. 194.

Prants, H., Meie muinaslinnade küsimus. „Postimees“ 1924, nr. 341.

2. Pelgupaigad

Laid, E., Kodumaa muistsed pelgupaigad. „Ajalooline ajakiri“ 1925, nr. 1, 2. (Pikem ja üksikasjalisem ülevaade, kui siin raamatus, lõpuks nimekiri).

- Kreutzwald, Fr., Mytische Beleuchtung des Labyrinths bei Dorpat. „Inland“ 1844, nr. 44, lhk. 698.
- Kruse, F., Das Labyrinth bei Dorpat. „Inland“ 1844, nr. 41, lhk. 645.
- Vilberg, G., Aruküla koobastik Tartu lähedal. „Kodu“ 1921, nr. 14, lhk. 250; nr. 15, lhk. 272.
- Aruküla koobaste uurimine. „Päevaleht“ 1921, nr. 115, lhk. 5.

V. Mitmesuguseist ebamäärasteist muistiseist

Üldisest kirjandusest eriti nr. 1.

- Jung, J., Über Baulichkeiten im Weissen-See (Valgjärv). SB. GEG. 1885, lhk. 267
- Treffner, H., Über den See Walgerw im Krsp. Helmet. SB. GEG. 1869, lhk. 59
(käsitleb vaiehituste küsimust, nagu eelminegi).
- Lövis of Menar, K., Trojaburgen. Jahrbuch der Vereinigung für Heimatkunde in Livland 1911/12, lhk. 83. (Labürintidest).
- Lövis of Menar, K., Bericht über . . . und prähistorische Strassenanlagen insbesondere den Knüppeldamm von Saadjärv. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde Riga 1896, lhk. 135.
- Beermann, G., Zwei alte Wege. SB. GEG. 1893, lhk. 43 (kirjeldab, nagu eelminegi, vanu teid).

VI. Muististe kaitsest

- Eisen, M. J., Mälestusmärkide alalhoidumine. „Odamees“ 1923, nr. 2, lhk. 53.
- M(oora), H., Muinasjäänuste kaitsest eri mais. „Postimees“ 1923, nr. 33.

Lisad

I. Kohalikkude kinnismuististega tutvumisest ja nende kirjeldamisest

Igasuguseid liikumata muinasjäänuseid, muinaslinnu, kalmi, ohvrikive jne. on üle kogu kodumaa, enamasti mitmeid peagu igas kihelkonnas. Need mälestusmärgid teavad jutustada varemalt, aastasadade eest neis kohtades olnud elanikest, nende tööst ja oskusest, usust ja kombeist, võitlusist, mille näitelavaks need kohad on olnud. See pärast sisendavad nad igaühele praegusele elanikule mitte ainult teatud meeoleu vaid äratavad ka loomulikku huvi lähemalt teada saada, mis nende ümber omal ajal on sündind. Harilikule möödaminejale on need mälestused küll tummad, kuid neile, kes võtaksid vaevaks neid lähemalt tähele panna, nende tekkimisaja, nende tähenduse kohta selgusele püüaksid jõuda, suudaksid need tihti anda palju teateid ammu kustund elust tema vahest kõrvaliselgi kodukohal. Ta näeks tööd ja püüdeid, ajalugu säälgigi ega ainult kaugel maailmas. See pakuks igale mõtlejale inimesele huvi, otsekohe kasu oleks sellest aga eriti kasvavale noorsoole — see arendaks ta fantaasiat, seoks tema huvi lähemalt oma kodukoha ja kodumaaga. On ju praegu üldiselt tunnustet põhimõte, et noore inimese, õpilase silmaring ja areng peab hakkama laienema välja minnes oma lähemast ümbrusest, kodukohast. See pärast oleks väga tarvilik, et iga ajalooõpetaja oma töökoha ümbruse ajalooliste ja esiajalooliste muististega tutvuks ja neid omas töös ära kasutaks¹⁾. Ajalugu, kodumaa minevik saaks nii õpilasile palju lähemaks, kergemini kujuteldavaks, isikulisemaks, kui talle teoreetilise õpetuse kõrval ekskursioonidel ja teistel sarnastel võimalustel oma koduümbruse ja muidki kodumaa muistiseid näidatakse ja tutvustatakse, nende tekkimist, nendega liituvaid kombeid, muinasjuttegi seletatakse. See oleks kohane tekitama õpilases tarvilikku huvi ja armastust oma rahva mineviku vastu ja teeks seega õpetajalegi töö huvitavamaks. See aitaks aga ka kõige tõhusamini kaasa muistiseid kaitsta, kui neid laiad ringkonnad, rahvas õpiks hindama rahvuslike määlestusmärkidena.

Oma ümbruse seni tuntud muististega tutvumine ei ole soovijaile raske, sest kõik saadaolevad teated on kogut Tartu Ülikooli arkeo-

¹⁾ Sarnase sooviavalduse võttis vastu ka I. Eesti ajalooõpetajate kongress Tartus 1923.

loogia kabinetti, osalt avaldetki (Saaremaa ja Muhu¹⁾). Kuni teiste maakondade materjaale pole trükitis ilmud, võib neid saada otsekohe mainit asutusest Tartus. Tarviliste ära kirjade tegemine nõuaks asjast huvitetuult ainult umb. 1 päeva Tartus viibimist. Nimekiri ja ülestähendused muististest muretset, oleks võimalik neid kohapääl kontrollleerida ja võimalikul korral täiendada. Sest kahtlemata on veel võimalik uusi, seni tundmata ja vahest vägagi huvitavaid muistiseid leida ja see aitaks meie teadmisi kodumaa minevikust tarviliselt süvendada. Tartu Ülikooli arkeoloogia kabinet, mis nüüd on Eesti muinasaja uurimise keskkohaks, oleks väga tänulik, kui asjaharrastajad aitaksid koguda uusi teateid meie kinnismuistiseist, samuti täiendada vanu. Muinasteadus on niisugune ala, mis rohkem kui vahest ükski teine teadus omas edenemises ripub sellest, kui palju rahvas ja seltskond teda toetab, kas kaitses muistiseid või aidates saada teateid uutest kinnismuististest kui ka uutest õnnelikkudest leidudest, mis muidu kas ununevad või hävivad meie rahva ja teaduse korvamatuks kahjuks.

Mainitagu siin missuguseid asjaolusid tuleks panna tähele ja missugused teated on tarvilikud, kui asjast huvitetud sooviksid meie kinnismuistiseist kirjeldusi teha ja saata:

1. Missuguses kihelkonnas, vallas, külas, missuguse mõisa või talu maal, kas põllul, metsas, heinamaal jne. asub vastav muinasjäänus? Mis on asukoha, põllu, mäe, niidu kohalik nimi? Kui kaugel asub muinasjäänus mainit või mõnest muust tuntud talust, mõisast (meetrites, 100 m. = 115—125 sammu) ja mis suunas? Kõige parem on kui kaugus ja suun tähendetakse mitmest, vähemalt kahest, talust või muust määrat kohast. Kui muistis on metsas, siis tuleb kirjeldada tee sinna. Kelle maal asub muistis? Kui kirjeldaja ise ei ela juures, siis kes teab koha pääl muistist?

2. Muinasjäänuse asukoha kõrgus, kui sellest on lai väljavaade.

3. Missugune on muistis, kalm, muinaslinn jne. ja selle kuju lähem kirjeldus, laius, pikkus (ikka juurde tähendada suun), kõrgus. Ehituse kirjeldus ja mis aimest, kivi, liiv jne.? Kui on muistiseid mitu samas kohas, näit. kääpaide, siis kui palju, suurima ja väikseima kuju ning mõõdud, teiste kujud. Linnadel tuleb veel vallide ja nõlvade järskus, kõrgus jne. juurde. Ja viimati on väga tähtis ära märkida kas ja kui palju muistist on lõhut või kaevet.

4. Kuidas nimetab muistist rahvas, mis arvab selle otstarbest ja missuguseid muinasjutte sellest teab?

5. Kas on muistiseist leide, missuguseid, kuidas ja kuna saadud, kus need on?

6. Muistise ümbruse kirjeldus — kuspoolt mägine või soine jne.

Sama kava järgi tuleks koguda teateid ka juba hävitet muististest, kui rahvas teab sarnaseid kuski olnud. Igakord tuleb tähendada, kellelt andmed saadud.

Väga tähtis on saada muistiseist ülesvõtteid, mis annavad ettekujutuse selle kujust, ehitusviisist jne. Ülikooli arkeoloogia kabinet

¹⁾ Tartumaa kohta on nimestik ilmud E. Kirjanduse Seltsi välja antud „Tartumaas“.

on tänulik sarnaste kinkimise eest, samuti on see valmis tarvilikul korral niisuguseid pilte ostma. Väga tarvilikud oleksid kirjelduste juures plaanid ja kaardid — nii hästi muinasjäänuste asukoha kaardid kui ka muististe plaanid kas lihtsalt silmamõõdu järgi või teatud abinõudega valmistet. Viimaseid saab valmistada väiksemaid muistiseist nii, et näit. pikku muinasjäänust pannakse mõõdulint ja jäetakse sinna. Mõõdulint joonistetakse ruudulisele paberile. Nüüd mõõdetakse üksikute punktide kaugust, mis huvitavad plaanitegijat, lindist nii, et kujuteldav joon vastavast punktist lindile moodustaks viimasega ristnurga, siis tähendatakse ära, kui kaugel ühest või teisest lindi otsast mainit joon linti lõikab ja nii on võimalik soovivat punkti paberile märkida. Kui sarnasel viisil rida teatud punkte paberile saadud, võib nende abil muistise äärjooni ja muidki asju ära tähendada. Kuid ükski plaan ei ütle midagi ilma lõigeteta, mis peavad olema lisat vähemalt kahes suunas. Võrreldagu näit. joon. 55 kujutat linnamäge või joon. 23 kalmitust, ilma lõigeteta oleksid nende plaanid päris arusaamatud. Samuti tähendetagu plaanile või kaardile tingimata noolega põhjakaare suun.

Kuidas üksikuid muistiseid kirjeldada seks võiks olla eeskujudeks osalt eelpool leiduvad muinaslinnade kirjeldused (kuigi neid on väga palju lühendat) samuti leiab eeskujusid juba mainit raamatust „Saaremaa ja Muhu muinasjäänused“, ilmud Tartus 1924.

H. M.

Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti aadress on: Tartu, Aia tn. 46.

II. Lohkudega ohvrikivide nimestik

Kihelkondade viisi korraldet kivide loetlus, mis 1924. lõpuni registreerit.

Kindlad:

Hageri, Ruila ms. põllus Pärnu maantee ääres (vt. joon. 46).	Hageri, Sutlema ms. tee nurgas (ohvrikivi tükk).
" Salutaguse Roidu tl. karjamaal.	" Sutlema metsas (n n. Alema mets.)
" kirikust $\frac{1}{3}$ klm. Rabivere poole, end. Põikmaa kl. Oru tl. põllus.	" Adila kl. Mikuri tl. väljal.
" kiriku ja Rabivere kl. vahel, eelmisest kivist umb. $\frac{1}{4}$ klm. lõunapool, Söerumaa tl. põllus.	" Adila kl. Hallika tl. põllus.
Hageri kl. Saka tl. põllus.	" Adila kl. Altoa tl. põllus.
" Hageri kl. Pärdi tl. heinamaas.	" Adila kl. Muddaugu Ruusi põllus.
" Hageri kl. Tammeri tl. põllus.	" Adila ms. Mustekivi põllus.
" Hageri kl. Ilemeti ja Päradiansu rajal.	" Kelba kl. Ülevainu tl. põllus.
" Hageri kl. Hageri koolimaja ja Pärdi vahel põllus	" Kelba kl. Saueaugu tl. põllus.
" Hageri kl. Pärdi tl. (toa taga) põllus.	" Kelba kl. Saueaugu tl. põllus.
" Hageri kl. Pärdi tl. (tee ääres) põllus.	" Ohulepa kl. Tõnu tl. aias.
" Hageri kl. Madise põllus.	" Rabivere kl. Lepiku tl. põllus.
" Hageri kl. Madise põllus.	" Rabivere " Peetri " "
" Hageri kl. Leisu tl. põllus.	" Rabivere metsas Hagerisse mineva tee ääres.
" Mõisaküla ms. tuuleveski mäel.	" Rabivere kl. Sillaotsa tl. põllus.
	" Kohila ms. väljal Hageri poole tules $\frac{1}{2}$ klm. parem. k.
	" Tohisoo kl. Otsa tl. põllus.
	" Angerja ms. põllus.
	" Angerja ms. põllus eelmisest kivist 70—80 m. kaugusel.

Hageri, Angerja ms. põllus, eelmisest kivist 100 m. lõunapoole.
 „ Angerja ms. põllus.
 „ Angerja ms. põllus, eelmisest kivist 30—40 m.
 „ Angerja ms. põllus.
 „ Saku Hallika tl. põllus Traani kõrtsi lähedal.
 „ Lokoti karjamõisa põllus.
 „ Traani kõrtsist natuke maad Nabala poole, tee ääres.
 „ Traani kõrtsist 50 m. Kohila poole, pahem. pool teed.
 „ Salutaguse Roidu tl. põllus.
 „ Kurtna Sibuse tl. põllu ääres.
 „ Hageri kl. põllul Torpatsi tl. taga.
 „ Adila kl Siimu tl. põllus.
 Hanila, Virtsu ms. maal, maantee ääres (vt. juun. 45).
 Harju-Jaani, Haljava kl. Hagari tl. maal.
 Helme, Surnuaia taga Kõrgemäe tl. maal.
 Jüri, Lehmas Soo ja Kännu kõrtside vahel.
 Jõeletme, Saunja kl. Tõnu tl.
 Kadrina, Vatu kl. Hiieväljal.
 Karula, Kirbu karjamõisa põllul
 Keila, Sõrve kl. Kopli tl.
 „ Sõrve kl. Tamme tl.
 Kihelkond, Kurevere kl. Jaaguharu poole haruneva väikse tee ääres 6 kivi (juun. 48).
 Kärla, Kogula kl. karjamaal, Paadla kõrtsist Vennarti karjams. poole mineva tee ääres.
 Laiuse, end. Reastvere ms. Kantriku krundis.
 Lihula, Kelu kl. Säära-Jaani tl. põllus.

Mittekindlad:

Anna, Vanamõisa köster Vahteri tl. põllus.
 Audru, Eesalu kl. Aareni tl. karjamaal.
 Emaste, Tallamõisa maal.
 Hageri, Rabivere kl. Otsa tl. põllus.
 „ Salutaguse Roidu tl. põllus toa taga.
 „ Salutaguse Roidu tl. põllus toa taga.
 „ Salutaguse ms. maal, Roidu tl. rajast $\frac{1}{4}$ klm. läänepool.
 „ Adila ms. väljal Männikumäel.
 „ Adila ms. väljal Männikumäel.
 Hanila, Mõisküla ms. (poolsaare tipus kalda lähedal).
 Helme soos (Kampmann): „Kohalikud muistejutud“ järgi).
 Jõeletme, Mardu ms. Hiiemetsa ääres.
 Kadrina, Palmse ms. väljal.

Maarja-Magdaleena, Vaidavere kl. Paavli tl. maal.
 Muhu, Ridasi kl. karjamaal Aljava kl. lähedal Kunnati arus.
 „ Linnuse kl. Vanatooma tl.
 Palamuse, Süvalepa kl. Märtsina-Too-mari tl. põllus (juun. 43).
 Peetri, Anumata kl. Väljaotsa tl. heinamaal.
 „ Anumata kl. Lepiku tl. heinamaal.
 „ Kareda kl. Pakre tl. maal.
 „ Öötla vana koolimaja vastas.
 „ Vodja kl. Sepa-Kaarle tl. maal.
 Puhja, Puhja kl. Juraku tl. maal.
 „ Tännasilma kl. Tatriku tl. maal.
 Põide, Tumala ms. veskimäel.
 „ Tumala ms. veskimäel.
 Põlva, Kääpa kl. maal.
 Rakvere, Tõrma kl. Reinapi tl. maal.
 „ Aresi külas.
 Ridala, Kolu kl. Andrukse tl. maal.
 „ Matsu ja Pusko külade vahel.
 „ Matsu- ja Mäeküla vahel tänaval.
 „ Saanika kl. Uuetoa tl. maal.
 Simuna, Salla kl. taga.
 „ Salla vld. Kõrve-Augu tl. maal.
 „ Salla kl. Hindreku tl. maal.
 „ Salla kl. Pärtjaagu tl. maal.
 Tartu Toomemägi (juun. 44).
 Tori, riigimetsas, Vireksaare metsatalust umb. 0,7 klm. edelas.
 Valjala, Rahu kl. Aaviku tl.
 „ Rahu kl. Kalmete tl.
 Viru-Nigula, Koila kl. Karu-Aasu tl. põllus (juun. 47).
 Viru-Nigula, Koila kl. Karu-Aasu tl. põllus, eelmise kivi lähedal.

Karja, maalinna juures oleva metsa eel olevas rabas.
 Kihelkond, Kurevere kl. (samal kohas, kus 6 kindlat).
 Kullamaa, Urevere kl. liemetsa tl. maal.
 Kursi, Laeva valla Kopa tl. maal.
 Piliistvere, Virtsjärve kl. soo ääres.
 Pärnu-Jaagupi, Roodi-Vahenurme ms. põllus.
 Põide, Mui kl. Tooma tl. maal.
 Põltsama, Anikvere kl. Peetri tl.
 Rakvere, Tõrma kl. Reinapi tl. ja vabriku vahel 3 kivi.
 Reigi, Metsakülas Raiesmaa tl. karjamaal.
 Ridala, Erjamaa kl. Lutaku tl. maal.
 Saarde, Kanaküla tee ääres Jutuse tl. maal.
 Simuna, Salla kl. Tona tl. maal.
 Varbla, Vaistejärve ääres Tedremaa tl. maal.
 Võnnu, Kurista (Korista) ms.

III. Muinasvarade kaitse säädus

Riigikogu poolt 19. juunil 1925 a. vastu võetud, ilmund „Riigi Teatajas“ nr. 111/112, 1925.

§ 1. Muinasvaradeks käesoleva säaduse mõttes loetakse:

A. Kinnismuinasvarad:

- 1) esiajaloolised asulad, vanad kalmed ja matmispaigad, maalinnad, linnamäed ja tornimäed, ohvrikivid, kirjaga kaetud kinnised kivid ja kaljud;
- 2) legendaarsed ja ajaloolised mälestuskohad, nagu „Kalevisängid“, lahinguväljad, karistusasemed;
- 3) endiste kindluste, losside, kloostrite, kirikute ja kabelite varemed;
- 4) ajalooliselt või kunstiajalooliselt tähtsad ehitused ja ehituste rühmad;
- 5) loodusmuinasvarad, nagu ohvripaigad, hiiepuud ja pühad allikad;
- 6) kõik muud niisugused inimeste tehtud või looduslikud esemed, mis säilitavad rahvuslikke või teaduslikke mälestusi endisajast.

B. Vallasmuinasvarad:

- 1) kõik maapõuest, kalmedest, varemetest, veest või mujalt leitud esiajaloolised ja ajaloolised esemed;
- 2) kirikute inventaar — ajalooliselt vanad skulptuurid, maalid, haruldased riistad, hääbipingid jne.;
- 3) kaitse alla võetud ehitustes leiduvad endisaega iseloomustavad esemed;
- 4) haruldased kodumaa ja kodumaasse puutuvad trükitooted, arhivaalid ja erilise tähtsusega ajaloolised dokumendid;
- 5) etnograafilised, numismaatilised ja heraldilised kogud;
- 6) kultuur- ja kunstiajaloolised asjad, millel eriline ajalooline väärtus.

§ 2. Säaduse kaitse all seisavad kõik muinasvarad, mille rahvuslik, teaduslik või kunstiajalooline tähtsus tunnustet käesolevas säaduses ettenähtud korras.

§ 3. Muinasvarade kaitset teostab haridusminister temale alluva muinsusnõukogu abil.

Muinsusnõukogu võimkonda kuulub: muinasvarade väärtuse tunnustamine, nende hindamine ja registreerimiseks ettepanemine ja üldse kõigi küsimuste lahendamine, mis muinasvarade kaitsega seotud. Muinsusnõukogu moodustavad Tartu ülikooli muinsusteaduse, kunstiajaloo, Eesti ja põhjamaade ajaloo professorid, Eesti rahva muuseumi juhataja ja haridusministri poolt nimetatud nõukogu juhataja. Vastavate küsimuste asjus kuuluvad nõukogusse ka teedeministeeriumi esitaja, riikliku keskarhiivi juhataja ja kohaliku omavalitsuse esitaja. Juhataja puudumisel täidab tema aset keegi muinsusnõukogu poolt tema liigete hulgast valit asetäitja. Muinsusnõukogu tegutseb tema enda poolt väljatöötet ja haridusministri poolt kinnitet kodukorra alusel. Tema otsused kinnitab haridusminister.

Märkus 1. Kui mõni vastavaist professoridest vakant on, määratakse vastav nõukogu liige haridusministri poolt isikute hulgast, keda selleks esitab Tartu ülikooli filosoofia teaduskond.

Märkus 2. Muinsusnõukogu istungitest võtavad nõukogu kutsel nõuandva häälega osa nende kodumaaliste teaduslikkude ühingute esitajad, kes üleval peavad üldsusele avat muuseume.

§ 4. Kaitstavaid muinasvaru registreerib haridusministeerium muinsusnõukogu abil.

§ 5. Registreerimisest teatatakse muinasvara omanikule ja kohalikule linna- või maakonnavalitsusele, mille piirkonnas muinasvara asub. Kohalik omavalitsus on kohustet kõigi tema piirkonnas asuvate registreerit muinasvarade nimekirja korras pidama ja nende alalhoiu järgi valvama. Kui alalhoid puudulik või kui muinasvara ähvardab hävimine, on kohalik omavalitsus kohustet sellest viibimata teatama haridusministeeriumile.

§ 6. Muinasvara registrist mahakustutamine sünnib haridusministri otsusel muinsusnõukogu arvamise põhjal. Registrist mahakustutamisest teatatakse asja omanikule ja vastavale omavalitsusele (§ 5).

§ 7. Eraomanduses olevate muinasvarade kohta maksavad järgmised kitsendavad kaitseabinõud:

- 1) väljaveo keeld;
- 2) riigi ostueesõigus muinasvara müümise korral;

- 3) parandusjagamise kitsendus;
- 4) muinasvarade omandamine sundvõõrandamise teel;
- 5) muinasvarade ilme muutmiskeeld;
- 6) järelevalve parandustööde järele;
- 7) kaevamiste ja ehitustööde seismapanek ja keeld.

Missuguseid kaitseabinõusid üksikul juhtumisel tarvitusele võtta, otsustab haridusminister muinsusnõukogu arvamist ära kuulates käesolevas säaduses ettenähtud piirides.

§ 8. Arkeoloogilisel otstarbel ettevõtetaivaiks kaevamisteks annab luba haridusministeerium muinsusnõukogu vastava ettepaneku põhjal. Kui maaomanik keeldub lubamast oma maal kaevamisi ette võtta, läheb asi ühes muinsusnõukogu motiveerit aramisega haridusministri ettepanekul Vabariigi Valitsuse otsustada. Kaevamiste tagajärgede üle tuleb aru anda muinsusnõukogule.

§ 9. Kui ehitus-, põllu- ja kaevamis- või muude sarnaste tööde juures puudutakse kokku kinnismuinasvaraga, kalmega või mõne muinsuste leiupaigaga, on ettevõtja kohustet tööd seisma jätma sel määral, et leiukoht puutumata jääks, ja sellest kohe teatama haridusministeeriumile, kes asjatundja kohale saadab. Neil juhtumistel, mil tööde seismajätmine oleks tehniliselt võimatu või eriliselt suurte aineliste kahjudega ühendet, on ettevõtja õigustet tööd jätkama, leiust viibimata teatades haridusministeeriumile, kes asjatundja kohale peab saatma. Viimasel on õigus ajutiselt kuni haridusministeeriumi otsuseni töid seisma panna, et leiukoht puutumata jääks.

§ 10. Kahjud, mis saab maaomanik muinasvarade kaevamisel või ettevõtja töö seismajätmisel, tasutakse omaniku või ettevõtja nõudel haridusministeeriumi poolt vastastikuse kokkuleppe alusel. Kui kuue kuu jooksul ei saavuteta kokkulepet kahjude suuruse kohta, määrab kahjude suuruse kindlaks kolme kuu jooksul kolmeliikmeline hindamiskomisjon, kelle ühe liikme määrab haridusministeerium, teise — kahjusaaja ja kolmanda — vastav rahukogu rahukohtunikkude hulgast. Komisjoni otsuste pääle edasikaebust ei ole.

Tasu makstakse välja kolme kuu jooksul pärast kokkuleppe saavutamist või hindamisotsuse tegemist.

§ 11. Kõik maast, veest ja mujalt pääle käesoleva säaduse m aksmahakkamist leitavad vallasmuinasvarad, mis nii vanad, et nende omanikku ei teata, lähevad riigi omanduseks. Kui kaevamine ette võetud mõne teatava muuseumi otsekoheisel ülesandel, võib leiu paigutada sellesse muuseumi.

§ 12. Nõudmise korral maksab riik leidjale tasu leiu täieliku antiikväärtuse suuruses, mille määrab kindlaks haridusminister muinsusnõukogu ettepanekul. Riigi kulul toime pandud kaevamistel saadud leiu eest tasu ei maksta.

§ 13. Leidasjad tulevad leidmisolekus ja kõik asjad üheskoos haridusministeeriumile üle anda või, leiust otsekohe haridusministeeriumile teatades, nad ajutiselt alal hoida, kuni tarvilikkude korralduste tegemiseni haridusministeeriumi poolt.

Leidasju ei tohi puhastamise, haljastamise, viilimise, murdmise või muul teel rikkuda ega asjade üksikuid osi üksteisest lahutada.

Omavalitsused on kohustet haridusministeeriumi kulul edasi toimetama muinasvaru, mis leidjad edasisaatmiseks neile annavad.

§ 14. Registreerit kinnismuinasvarasid on keelata hävitada, rikkuda või haridusministri loata mõnel teisel viisil nende ilmet oluliselt muuta.

Registreerit kinnismuinasvarade restaureerimine ja parandamine sünnib haridusministri järelevalvel. Omanikud on kohustet vastavad plaanid haridusministrile kinnitamiseks esitama.

Haridusminister otsustab asja kahe nädala jooksul. Ei järgne selle aja jooksul keeld, loetakse plaan kinnitetuks. Otsuse vastu võib administratiivkorras kaevata.

§ 15. Kui muinasvaradeks registreerit ehituste omanikud, tähele panemata muinsusnõukogu sellekohaseid meeldetuletusi, ei kaitse neid ehitusi hävinemise või tuntava halvenemise eest, siis võidakse neid haridusministri algatusel omandada riigile sundvõõrandamise teel.

Sundvõõrandamine sünnib säaduste kogus X köites §§ 575—593 ettenähtud korras, kusjuures § 582 tähendet komisjoni kohuseid täidab muinsusnõukogu.

§ 16. Registreerit vallasmainasvaru on keelat hävitada või rikkuda samuti nende ilmet muuta restaureerimise ja parandamise kaudu või mõnel teisel viisil. Samuti on keelat registreerit muinasvaru ilma loata väljamaale viia. Neid registreerit vallasmainasvaru, mis moodustavad üheskoos tüübilise terviku, on keelat ilma loata üksikult võõrandada või parandada või paranduse jagamisel jaotada. Neid registreerit vallasmainasvaru, mis teatava kinnismuinasvaraga ühes paigas asudes moodustavad sellega stiililise üksuse, on keelat ilma loata võõrandada või sellest kinnismuinasvarast ümberpaigutamise teel lahutada. Registreerit avalikke antikvariaalide kogusid, kiriklikku inventaari ja riigi ning omavalitsuse päralt olevaid muinasvaru ei või ilma loata võõrandada.

Kõigil neil juhtumisel annab vastava loa haridusminister muinsusnõukogu otsuse põhjal.

Märkus. Testamendi korralduste kohta, mis on vastolus käesoleva paragrahvi, on maksvad B. E. S. §§ 2787 ja 2788.

§ 17. Järevalvet muinasvarade parandustööde järgi teostab haridusministeerium muinsusnõukogu arvamist ära kuulates. Samuti on haridusministeeriumil õigus nii riigile ja omavalitsusele kui ka eraisikuile kuuluvaid muinasvaru parandada ja restaureerida selleks määrat krediitide piirides.

§ 18. Kui üksikute registreerit vallasmainasvarade või nende kogude omanik ei suuda neid konserveerida ega hävimise eest kaitsta, võib haridusministeerium muinsusnõukogu ettepanekul omanikule tähtaja määrata tarvilikkude kaitseabinõude käsitusele võtmiseks; kui omanik määrat tähtaja jooksul ettekirjutet abinõusid käsitusele ei võta, võib haridusministeerium neid asju ajutiselt tasuta hoiule võtta ja mõnesse muuseumisse hoiule paigutada kuni omaniku poolt nende korralik alalhoidmine ei ole tagat.

§ 19. Eraomanduses olevate registreerit vallasmainasvarade müügist tuleb teatada haridusministeeriumile. Riigil on niisugusel juhtumisel ostueesõigus, mida ta võib teostada 14 päeva jooksul teadaande kättesaamisest arvates. Ostueesõiguse teostamise kohta saadetakse ostu-müügi lepingu osalistele teadaanne. Ostuhind maksetakse müüjale välja ühe kuu jooksul pärast teadaande kätte toimetamist. Selle määruse vastu käivad võõrandamise tehingud tühistetakse haridusministeeriumi nõudmisel kohtulikus korras.

Registreerimisega seotud kohustused lähevad üle ühes muinasvaraga tema uuele omanikule.

§ 20. Kaitstavate muinasvarade registreerimise ning käesolevas säaduses ettenähtud kaitseabinõude käsitamise kohta on haridusministril õigus sundmäärusi välja anda, ära kuulates muinsusnõukogu arvamist.

Sundmäärustest üleastujaid karistetakse rahukohtu trahvisaaduse § 29. põhjal. Muinasvarade väljaveo keelu rikkumise korral konfiskeeritakse muinasvara riigi omanduseks.

§ 21. Vabariigi Valitsusel on õigus oma määrusega lähemalt korraldada registreerit muinasvarade nimekirja pidamist ja nende alalhoidmise järele valvamist omavalitsuse asutuste poolt (§ 5).

Algkirjale alla kirjutand

Riigikogu esimees A. Re i.
Sekretär J. Holberg.

